

ЖУРАВЛІ

ОПОВІДАННЯ

— Дідусю, а чого це ви на небо дивитесь? — питала дівора, тісним колом обступивши старого Микиту.

— На пташок дивлюсь. Журавлі полетіли. Он, он, тільки видно! Та не туди дивись, он, біля лісу! — говорив він, показуючи пальцем.

У старого очі далекозорі і гострі. Далечінь він бачить краще за молодого.

— Казку, дідусю, казку! Адже ти не скінчив нам казки, попросила малеча.

— Казку? Можна казку! Тільки сидіть тихо.

В одну мить діти сіли кружком на траві, щільно присунувшись до діда.

Микита почав. А розповідати він великий майстер. І який тільки казок не знав дід? Війни, люди, звірі, птиці, дерева, вітер, річки і рибки — все тісно перепліталось в його казці, все хвилювало дитячі голівки. Але найбільше любив дідусь розповідати казки про бідних і багатих. І завжди в казці він ходило, що багач кривдив бідняка, і щоразу бідняк Іванко дурничок кінець-кінцем дубасив і проганяв багача.

Дітям особливо подобалась казка про килим-самольот. Як це просто і гарно. Сіли на килим, а він повагом піднявся і полетів. Ні коні запрягати, ні воли поганяти. Їсти теж не бери. Є скатерть-самобранка.

— От якби нам таку скатерть, — кричав синок одного бідняка. — От би я хліба наївся, а картоплі-і-і...

— Дідусю, а ти бачив цей килим-самольот?

— А де скатерті продаються?

— Їх нема. Це тільки в казці, — пояснив дід. — Зробити їх не можна і ніде вони не продаються.

— А чому пташки літають?

Важко було дідові дати відповідь. Нарешті сказав:

— Бог дав людині розум, а птиці крила. От людина розумна — вона працює, а птиця, вона дурна, і тому літає.

— Я хочу літати, — раптом заявив дідові Андрюша.
— Не можна літати людині, крил у неї нема, — пояснив дід.
— А я хочу, — запротестував малий.
— Ну, і літай, дурню, — образився дід.
— А я буду літати, а я буду літати, — кричав Андрюша, відстрибуючи біля діда на одній нозі й вимахуючи руками.
— Тьху на тебе, шибенику, — вилаявся Микита.
Ставши по два, наче коні, діти побігли до ставка, вигукуючи нашвидку складену Андрюшею пісеньку:

А я буду літати,
А я буду літати,
Буду пташок доганяти,
Буду в клітки сажати.

Старий довго дивився їм услід.
Правду кажуть — що старе, що мале. Дід Микита страшенно любив мріяти. І про що тільки не думає його сива голова? Ляже було дід на м'яку траву і довго, довго дивиться в небо.

— І чого воно так високо забралось, це небо? — думає він. — Чому ж це бога ніде не видно?

Ввечері зграями пролітають птахи.

— Куди вони летять? Як вони літати навчилися?

Микита починає мріяти. Йому здається, що він уже не чоловік, а великий красивий птах. От він махнув міцними крилами і шугнув у повітря. Шугнув і полетів. Куди — не знає Микита й сам.

Нічого він не бачив, крім свого села та повсякчасної нужди і нестатків. Йому уявлялось це „туди“ якимось тихим, ясним, принадним. Виріс він, оженився, внуки пішли. А по-мріяти все ж таки любив. Ця звичка міцно прищепилася з дитинства.

Батька свого Микита не пам'ятає. Кажуть — зашмагав його на смерть пан-поміщик, а мати померла з горя і нужди.

На селі Микиту мали за чудака. Одного разу хтось напав його журавлем, і ця прозва так і лишилася за ним до самої смерті. Багато лиха зазнав на своєму довгому віку старий Микита. Народився за панщини, відчув на собі весь тигар проклятого царату, пережив світову імперіалістичну війну 1914 року.

Синів забрали на фронт. Довелось Микиті разом з бабами та чотирилітнім внуком Андрюшею самому на господарстві бути. А який з нього господар? Поганий. Та й господарство теж. Хата, сарай, кінь, три вівці, а землі дві десятини.

Діти давно вже втекли, а Микита все ще мріяв. Іноді любив він мріяти вголос, і тоді одбою не було йому від дітей. Слухала його малеча запоем. Гарно умів говорити старий. Просто, по-дитячому. І діти його дуже любили.

Так жив дід — працював, кректав, але мріяв.

Мрія — це надія. Мріє чоловік, значить хочеться йому чогось кращого і не згасає десь в глибині його бажання й надія: от трапляється щось особливе, і його мрія, те, про що він так довго і уперто думав, здійсниться.

Раптом Микита почув якийсь неймовірний галас.

— Н-о-о-о, к-ат-ай, біж-ж-и-и!

— Кому на небо, сідай!

— Кому прямики, бігом!

Дід приклав руку до очей. Вулицею мчала дівчата, тишучи щось за собою, знімаючи густий дорожний пил.

Дід сторопів.

— Мій новий кожух! Стійте! — крикнув він, — Андрюшка, пройди світ, не тягни за комір, кинь, одшмагаю! — загорлав він.

— Н-н-о-о-о, килим-самольот! — кричав карапуз, не розчувши діда і все ще тягнучи кожух за комір по густій рожевій печеній куряві.

— Андрюшка, байстря, кидай кожух! — заревів дід.

Малий зупинився. Не розуміючи своєї провини, він біг весело до діда і швидко лопотів:

— А ми кішок катали на килимі-самольоті. А я...

Але углядевши, що дід береться за ремінь, маленький льотчик не схотів заходити з ним у дальшу розмову і втік.

— Попадеши ти мені в руки вечором! Я тобі дам килим-самольот! Іч, половину коміра оддерли, — буркотів старий, оглядаючи свою пошарпану й забруднену празничкову одягу.

Раптом він вп'явся очима в рукава розпластаного на дощці кожуха. Вони почали ворухнутися, потім дружно, наче крила, закрутились і потягли кожух геть від розгубленого діда.

— Що за вража сила, — злякано прошепотів той, хапаючись за край поли. З рукавів вискочили дві кішки й кинулись у двір.

— От чорт, що вигадав! Я тебе накатаю!

Пішов дід до хати скаржитись невістці Одарці на внука.

— Одшмагай, но ти свого кирпатого, бач, що наробив, — сказав він, показуючи на шкоду.

— Та як же це він? — спитала Одарка.

— Літати надумав. Запхав у рукава котів і ну тягти їх по дорозі. Біжить і кричить: — Но, килим-самольот!

— Килим-самольот! — Одарка голосно розреготалась.

— Чого смієшся? Плакати треба, учити треба.

— Ото ви самі й навчили його так, — говорила невістка.

— Та чи сповна ти розуму? Я навчив? Перехрестись!

— Хреститись нема чого. Ви ж самі розповіли йому казку про мужика, що на кожусі стрибав з хати і мало не забився. От і він захотів так політати.

Микита хотів щось сказати, але тільки почухався, сплюнував і замовк.

Життя — конвейер. Рухається, рухається, рухається. Родиться, росте, старіється, вмирає. І ніхто не може сказати життю: „Стій! Зупинись, зупинись хоч на мить!“ Не зупиниться. Недарма в одній пісні сказано:

Жизнь борьба, течет упрямо
И течет все время прямо...

Одгриміла війна. Нове, певною рукою кинуте насіння дало нові паростки. Глибоко зорана й м'яко спущена земля щедро поїла молоді розкішні вруна.

Буйно зростала й розвивалася нова радянська країна. І коли забуте, занедбане в минулому село стало на шлях колективізації, сімнадцятилітній внук Андрій сказав старому дідові:

— Як собі хочеш, а я йду в колгосп. Коли я не можу переконати тебе, то ти не можеш спинити мене.

— Іди, всі ідуть, котів на щастя беріть із собою, а я не піду. Теж вигадали, колгосп! А коли я не хочу? Кому він потрібен, твій колгосп?—гарячився зовсім старий уже дід.

— В колгоспі багато машин, добре насіння, там агрономи, тобі ж значно легше буде.

— Туди тільки ледарі лізуть!

— Не ледарі, а якщо вони й потрапляють туди, то довго там не затримуються. Колгоспники плату дістають за трудові. Якщо у ледаря немає трудовнів, нема йому і плати.

— Бреши більше. Он Іван Мельник за рік разів десять був на роботі в колгоспі, а хліба йому дали.

— То було раніш, а тепер не дадуть.

— Ти мене не умовляй, не піду я та й край.

— Будете сторожем на баштані—от і не важка для вас робота.

— Не піду! Дід жив так, батько не був у колгоспі і я не буду.

— Та ж його пан замучив! Сами ви говорили. Він би напевне пішов,—вирішив внук хоч цим вплинути на діда.

— Пішов би, кажеш?—спитав Микита. Але, зараз же опам'ятавшись, сердито буркнув:

— Пішов би, пішов, звідки ти знаєш?

Обидва якийсь час мовчали. Потім почав говорити дід:

— Ти мене в колгосп не жени. Я іще подивлюсь, підожду що та як.

Дід лишився одноосібником. Андрюша ріс. Його захоплювало кипуче, повне боротьби і завзяття комсомольське життя. З запалом він вивчав те, про що писав в книгах Ленін і так добре говорить товариш Сталін. Шестимісячні курси зробили з нього прекрасного тракториста, воля стального коня.

Старий Микита дивувався і потай пишався кметливим внуком. „Знай, мовляв, наших. Трактором їздить!“ А сам підійде до сталього коня, боязко помагає, погладить по холондному металу і піде геть.

Микита вибивався з останніх сил. Одного разу в гарячу весняну пору він на кілька день заслаб. Мріяти старий не рестав. Думки обсідали інші — як його засіяти. Адже Андрюша колгоспне сіє. Не допоможе старому. Просити не хотів, стареча гордість не дозволяла. Андрюша щовечора приходив пізно додому, і начебто не догадувався про нещастя, що спіткало діда.

— Чи ти ба, мовчить. Небійсь, знає, що у мене зерно не сіяє, а мовчить. Думає, просити буду. Зажди!

І коли Микита, не зовсім ще одужавши, вибрався на своїй шкапині сіяти, він не пізнав своєї вузьенької смужки. На війї уже пробивались струнки рядочки ярини.

— А мовчав! Посіяв, навіть сіялкою, а мовчав, — мовив він, любуючись прекрасними ранніми врунами.

Але дома він нікому нічого не сказав і до колгоспу не пішов.

Дожидав.

Восени в житті Микити трапилась одна подія. Прийшла вона зовсім несподівано. Одного ранку Андрюша сказав дідові:

— Цими днями йду в армію.

— Що? В армію? В солдати?

— Не в солдати, а в Червону армію.

— Ну, ну, не вчи діда.

— Я вас не вчу.

— Уб'ють! Дядька твого на війні германець убив, батька Денікін розстріляв, і тебе уб'ють.

— Не вб'ють. А уб'ють — не страшно! Знаю, за що помирати.

— За що? — спитав дід.

— За радянську владу, за гарне життя всіх трудящих.

— А я і твоя мати? Хто нам допоможе?

— Сім'ї червоноармійця влада дала пільги, а я йду до школи.

— До якої школи, ти ж в солдати?

— Не в солдати, дідусю, а в Червону армію, до школи льотчиків.

— До якої? — не зрозумів дід.

— До школи льотчиків. До тої, де вчать літати на аеропланах.

— А ти не бреши дідові, — раптом образився старий, вважаючи, що внук його просто жартує.

— І не думаю! Мене комсомол посилає, як кращого ударника. От і командирівка!

— Ану, давай її сюди, — заквапився Микита. Взявши до рук папірця, покрутив його, подержав і щось пробурмотів. Що він прочитав — так і лишилось таємницею. Грамоти Микита не знав.

Трохи помовчали.

— І таке вигадують, уб'ється ще. Людина не птах, — бурмотів він.

Але думка, що внук його буде літати, міцно запала старому в голову.

— А не страшно, Андрюша? Ти дивись там, держись міцно, — повчав він.

— За небо держатись? — посміхнувся Андрюша. — Алеж там ні дерев, ні стовпів.

— Годі з вас, — втрутилась Одарка. — Сумку лагодити чи, може, ще роздумаєш? — спитала вона сина.

— Нічого мені, мамо, не треба. Мене виряджатиме в дорогу комсомол. А там, у школі, все видадуть.

Мати замовкла. Вона звикла мовчати. Удовину голову посіла думка. Поїде останній син. Куди? Все було їй незрозуміле. Син каже одне, а дід — зовсім інше. Послухалась діда.

— Дідусю, приходь завтра в радгосп — там вишка будуватись.

— Яка пишка? — не зрозумів дід.

— Не пишка, а вишка! Башта, така висока, як церква. Будуть з неї стрибати.

— Чи ти з глузду з'їхав! Хто ж з церкви стрибає? Тільки навіжені.

— З церкви справді стрибають навіжені. Але з вишки — інша річ, — поясняв Андрюша. — Вишка це висока башта. З неї стрибають з парашутом. Це великий такий шовковий донтик, тільки легкий і на довгих стропах.

— Сам ти стропа, — вилаявся дід. — І в кого він, Одарко? То на кожусі літав, то гусей по кільках штук зв'язував, крила обривав, то з соломи стрибав...

— А хто мені казки про килим-самольот розповідав? — невинно запитав внук.

— Що? — не зрозумів Микита.

— А килим — кожух-самольот? А журавлі? Хто забивав мені цим голову?

— Хто? Я? А ти б не слухав.

— Нічого, дідусю! Тепер уже казка про килим-самольот не цікава. Тепер люди літають не на килимах-самольотах, а на великих стальних самольотах.

— А ти їх бачив? — недовіриливо заперечив дід.

— Не бачив, але читав, а вчора про це інструктор з району розказував. От у тому місті, де я буду вчитися, теж багато самольотів. Великі й маленькі.

Андрюша пішов до осередку.

Село Івани глухе і некультурне. До революції тут була резиденція поміщика Біляковського, якого і по цей день прокляттям згадують селяни. З рештками білобандитів пішов Біляковський. Пішов і пропав. Тільки до сільради кілька разів приходили від нього листи.

„Приїду незабаром. Згную в тюрмі, на смерть зашмагані всіх, хто доторкнеться до мого майна. Старості села берегти моє добро і писати мені“. Далі — якась закордонна адреса. Видно, що з Польщі.

— Збережемо і про все напишемо — дожидай, — сміючись сказав голова сільради і віддав листа селянам.

Ті були неграмотні.

— Папір твердий, на куриво не годящий, — зауважив один.

— Диви, з орлом, — сказав другий.

— Давай його сюди, я йому миттю одпишу! Живіт у мене дуже бунтує...

В другому листі Біляковський не обіцяв уже, що приїде, а просив купити у нього маєток. Обіцяв продати дешево. І, нарешті, в третьому листі просив вислати йому хоч кілька тисяч карбованців. Відповіді він так і не дочекався. А його три тисячі гектарів не пропали без „хазяїна“. Великий буряковий колгосп, трактори, сіялки, колишній маєток поміщика Біляковського став зразковим господарством.

В цьому господарстві і виріс Андрюша. Не одного навчив його колгоспівський комсомол і тепер посилав до льотної школи. Проводжали Андрюшу надзвичайно бурхливо.

Говорив секретар осередку:

— Товариші! Як він, значить, Андрюша, син бідняка і до того ж батька його вбили білі, як він найбільш активний комсомолец, то хай він, значить, і вчиться.

На лобі секретаря виступив піт.

— Хай вчиться!

— Хай літає!

— Крий, Андрюша, тільки не падай!

— До нас, на Івани, прилітай...

— Ех, і літати ж хочеться, візьми мене з собою!

Ранком другого дня Андрюша поїхав. До станції його ніхто не проводжав. Микита прощався з внуком за селом. Далі йти важка старість не давала.

— Стривай! Ноги не йдуть. Я тут залишусь, — важко дихаючи, мовив старий.

— Нічого, дідусю! Я сам піду!

— Конячку б тобі. Дорога далека!

— Не можна коня одривати. Жнива ж пак! Надвечір пішки дійду до станції.

— Ну, їди, літай, — сказав дід і міцно обняв внука.

— Буду літати.
— Пиши, не забувай старого.
— Прощай, дідусю.
— Приїжджай скорше, помру я.
— Не помреш, ще літати будеш.
— Ух, ти, — хотів виляятись дід, але згадав, що не час і сказав: — Прощай, Андрюша.

Микита сів на траву і почав дивитися услід внукові. Спочатку він ясно бачив його струнку молоду фігуру, бачив, як твердо ступав він вперед, коли-не-коли оглядаючись і махаючи дідові шапкою. Нарешті, зійшов внук на пагорок, постанне оглянувся, підняв на палицю шапку, махнув дідові й сховався за пагорком.

— Нема Андрюші! Пішов, поїхав, полетів, — прошепотів старий.

Самітно виглядала довга вибоїста дорога. Довга, як все його коряве життя.

— Дивне це життя, — думав Микита. — Дев'ятий десяток живу, а здається, що й не жив іще. Яке це життя? Що бачив на довгому віку?

Не може Микита згадати хоч одну щасливу годину в своєму довгому, уже напівпогаслому житті.

— Літати буде, мій Андрюша літати буде, — ця думка урвала нитку спогадів старого.

Повільно плентався Микита додому.

— Чоловік не птиця, — шепотіли його старечі губи.

Ідучи мимо радгоспу, Микита угледів високу недокінчену ще башту з кількома площадками.

— Дуріють люди! З великого розуму в'язи хочуть скрутити, — буркотів він.

Але вишка не давала старому спокою. Дуже йому хотілось бачити, як людина летить. І коли через якийсь час вона була скінчена й районний інструктор тсоавіахему мав зробити перший показовий стрибок, в натовпі, що зібрався навколо вишки, стояв дід Микита.

Разом з інструктором на вишку піднялось кілька комсомольців, товаришів Андрюші.

Легкий вітрець ворухив великий зонт, що висів на сталевому тросі, ричагу вишки. Від країв зонта тяглась сила-силенна верьовочок, що сходились біля верхньої площадки, де уже стояв інструктор.

— А як він стрибатиме? — питали в натовпі.

— Прив'яже себе за верьовку і буде спускатись.

— Куди спускатись? Він стрибатиме! Мабуть прив'яже верьовку за шию і бухне вниз, — ущіпливо кинув хтось у натовпі.

— Та не за шию! Вішатись чи що він хоче? Мабуть за ноги, — поправили його.

— А коли за ноги, диви, хлопці, як він стукнеться головою об землю.

— А я так думаю, що назад він буде спускатись сходами.

— Чого? А може він божевільний і йому хоч з церкви, хоч з вишки.

— Диви, хлопці, диви, що він робить!

Інструктор, перевіrivши кріплення і міць тросів, одв'язав стропи, які селяни називали верьвовочками, і почав підтягати їх до себе. Зробивши дві петлі, він надів їх на руки й приготувався до стрибка.

— Пішов! — подав виконавчу команду секретар комсомольського осередку.

Інструктор, ставши на край площадки, легко відштовхнувся і плавно потягся до землі.

— Пішов! Диви, пішов! — кричали в натовпі.

— Падає, диви!

— Зараз йому амба буде!

Натовп ахнув і здригнув, а дід Микита опустився прямо на траву.

Але амби не було. Зігнувши в колінях ноги, інструктор як кішка стукнувся ними об землю, трошечки зігнувся, але одразу ж вирівнявся, скинув з рук петлі і крикнув:

— Тягни!

Однак зразу потягти не пощастило. Натовп щільно оточив парашут.

— Диви, який тонкий і не рветься!

— Шовковий!

— От би на кофточки бабам!

— Негодящий. Подеруть скоро.

Всі мацали, гладили ніжний пуп'явок парашута.

— Годі, громадяни, годі. Помацали і годі, — просив інструктор.

— Тягни! — крикнув він на вишку.

Парашут повільно поплив вгору.

* * *

Авдюша писав рідко. В листах він говорив про навчання, про чудесне життя курсантів, про перше враження від польоту.

„Знаєш, дідусю, — писав він, — у мене перехопило дух, коли я вперше сів на літак. Мотор у літака куди сильніший, ніж у трактора. Як загуде, як затремтить літак... І коли він почав бігти рівним полем (що його називають аеродромом), я мимохіть заплющив очі. Через хвилину ми уже відокремились від землі, і літак почав набирати висоту. Зверху земля здається не такою, як знизу. Деревя як кущики, будинки як сірникові коробки, а дороги — довгі стрічки. Люди — маленькі, наче жуки плазують по дорозі. А як швидко летить

літак! Пам'ятаєш, на станцію сорок верст я йшов зранку до вчора, а літаком таку віддаль ми пролітаєм за десять хвилин. Як живете ви? Я написав в осередок — вони вам допоможуть посіяти хліб, а в цей лист вкладаю тобі довідку, матимеш пільги. Чи роздумав вже ти? Іди до колгоспу, дідусю, там буде тобі добре. Сталін сказав, що всі колгоспники будуть жити заможнo, аби чесно працювали й берегли колгоспне добро. А Сталін — вождь“.

Листа старому читав товариш Андрюші, комсомолец Васюк. З ним любив іноді поговорити Микита.

— Час уже вам, дідусю, до колгоспу йти.

— Не умовляй, — не люблю. Підожду ще. Прийде пора — сам прийду.

— Знаю, що прийдете. Та тільки вам погано й тепер. А в колгоспі ми дали б вам таку роботу, що тільки сиди та спочивай.

Старий на це ні слова.

А життя села й радгоспу буяло. Восени колгоспники одержали за трудовні, святкували день урожаю, готувались до зими. Молодь вечори проводила в сільському клубі. Пісні, ігри, танки, масовки. В вихідні дні працювала парашутна вишка.

Якось пізнім вечором Микита повертався від Васюка. Андрюша запрошував діда до себе в гості.

„Прийжджай, дідусю, побачиш велике місто. Наше місто. Тут багато великих фабрик і заводів, а над ними завжди літають десятки великих літаків. Як журавлі! Пам'ятаєш, як про них ти нам розповідав казки? Я писав тобі про комсомолку Віру. Вона працює токарем на заводі. Тепер вона — моя дружина. Живемо на квартирі, яку я дістав, скінчивши школу“.

Багато думок в голові старого Микити. Старечі ноги сунуть поволі, поволі, а думки, як і колись, з нестримною швидкістю.

Біля вишки старий вирішив перепочити.

— Андрюша льотчик. Уже літає... А поглянути б на нього, — думав він.

І захотілось старому самому піднятися вище. Оглянувшись на всі сторони, обережно почав лізти на вишку. Піднявся на першу площадку, перепочив, поліз на другу. Вище лізти було не під силу. Довго просидів там Микита. Знову пройшло перед ним його життя, Андрюша, колгосп... Старий задрімав. Солодка дрімота непомітно перейшла в глибокий неспокійний сон...

Величезним зеленим лугом швидко мчав Микита. Його ноги робили трисаженні стрибки. Всі свої сили і волю вклав старий в ці стрибки. Як молодий кінь, біг він, ледве торкаючись ногами м'якої пухнатої трави. Але звірі наздоганяли. Величезна, широко роззявлена паща переднього вовка уже

була за кілька кроків від Микити. Чути було її гарячий по-
дих. А ноги починали нити. Вони болючіш відчували уколи
гострого груддя, обережно уповільнювали біг. Віддаль мен-
шала. Нетерплячий звір уже клацав з жадоби зубами. Ми-
кита, кинувши позад голови вовка свою шапку, знов почав
бігти, але звір навіть не оглянувся на цю принаду. До краю
знесилившись, тікач з розпачу й страху дико махнув руками.
І раптом відчув, як його пальці, затиснуті до цього в кулаки,
почали захоплювати широкі потоки повітря, і, спираючись на
них, старий високо піднявся над лугом. З виттям кружляла
під ним вовча зграя. Микита продовжував махати руками.
Дивувався.

— Дивна річ. Як він раніш не додумався до цього. Адже
це дуже просто! Махнув руками, і полетів.

Микита піднявся високо. Внизу село. Люди ходять вули-
цями, та які ж вони маленькі. Прикладають руки до лоба,
закриваючись від сонця, і дивляться на небо. Біля Микити
пролітає ключ журавлів. Їхні голови боязко повертаються до
нього. В невеликих очах застигло здивовання.

— Що це за страховище літає? — немов говорив їх недо-
вірливий погляд.

Глянув Микита на свої руки. Вони вже не руки, а ши-
роко розпластані легкі крила. Вдивляється він у журавлиний
ключ. Один з журавлів здається йому знайомим, рідним.

— Андрюша, мій Андрюша! — пізнає старий і, махнувши
крилами, наближається до внука.

Але замість Андрюші назустріч йому летить величезний
крилатий вовк. Сторопівши з несподіванки, Микита все ж
таки зібрав свої останні сили і, коли звір підлетів до нього
й кинувся йому на груди, старий схопив його за шию і по-
чав міцно давити. Вовк дико й страшно загарчав...

Микита одкрив очі. Ізза лісу випливало сонце. Ранок. По
дорозі швидко пересувався трактор, і рев його розбудив ста-
рого. Микита швидко підвівся на ноги.

— І як це я заснув? І приснитися ж така мерзота, прости
господи!

Він глянув униз.

— От гріхи. Засміють люди. Хоч би ніхто мене тут не
примітив.

Переждавши, поки трактор проїде, старий спустився з
вишки, перехрестився і поплентався додому. До вишки ні-
коли вже не підходив. Далі від гріха. А про польот свій з
верхівки вишки так нікому і не сказав.

* * *

Цілу зиму розв'язував старий питання — чи йти до кол-
госпу чи не йти. Довгими зимовими вечорами, сидячи на
теплій печі, він міркував разом з Одаркою:

— Як же це так? Тепер у мене є хата, город, поле, а тоді? А тоді я приїду на поле, а воно не моє.

— Андрюша каже — все буде наше, — зауважила Одарка.

— А коли я не хочу наше, хочу моє. От підійшов я до поля, знаю — моє. Я орав, сів, я зберу і привезу. Це я знаю. А тоді як?

— Тоді молоді привезуть, а такі старі, як ви, спочивати будуть.

— А коли я спочивати не хочу?..

Обидва замовкли.

Тоді почала Одарка:

— Борошна нема. До млина треба.

— Завтра одвеземо санками до млина.

— Але там тільки колгоспникам, а ми ж одноосібники.

— Одвезу і я. Мені пільга за Андрюшу.

— Літає десь там Андрюша в небі, — зітхнувши сказала Одарка.

— Літає, — погодився дід.

— Поїхали б ви до нього, адже просив.

— Поїхати? — спитав старий і закректав. — Далеко їхати, гроші потрібні, а де їх узяти?

— Гроші? Грошей нема, — погодилась Одарка. — В колгоспі за трудові давали, в усіх є, а у нас...

Знов обидва замовкли.

На весні старий Микита наче трохи помолодшав. Листи від внука бадьорили старого. Йому здавалось, що Андрюша чоловік тепер особливий, що польоти на літаку — це виключне геройство, і його внук — справжній герой. Тому гордовито поглядав він на сусідів, ніби кажучи: „Знай наших, ми літаємо“.

І коли одного весняного вечора прийшов новий лист від Андрюші, старий вирішив:

— Поїду! Лагодь, Одарко, сухарі в дорогу.

— А гроші?

— Гроші? — старий розгублено замовк.

Однак через кілька днів Микиту викликали до правління колгоспу і спитали:

— Писати вмієте?

— Ні, не навчений.

— Тоді поставте тут хрестик.

— А навіщо хрестик? — недовіжливо спитав дід.

— Гроші належаться вам. Допомога від колгоспу як родині червоноармійця.

Старий вперше в житті взяв в руку олівець, поставив хрестик, а через кілька днів колгоспна підвода одвезла одноосібника діда Микиту на станцію.

Поїзд зупинився. Крекчучи й покашлюючи, Микита виліз з вагона. Давно старий не бачив такої сили людей. З кошиками, чемоданами, скринями, портфелями й сумками, з мішками і без нічого — всі вони швидко виходили з вагонів і поспішали до вихідних дверей.

Микита зупинився. Де ж Андрюша? Чому не зустрічає діда? Писав же — зустріну.

Він оглядав, придивлявся до кожного військового — чи не внук. Андрюші не було. Вже людей на пероні стає менше, починає затихати їх незвичний для діда шум.

Близько проходить дівчина, оглядаючи діда з голови до ніг.

— І чого вона на мене свої чорні сливи вирячила? — подумав дід.

Але дівчина пройшла мимо, потім вернулася і знову підійшла до діда.

— Чого тобі, оката? — хотів крикнути старий, але дівчина попередила його:

— Ви дід Микита?

— Тьху, чорт, я! А ти звідки мене знаєш? — здивувався той.

— З листів та з слів Андрюші.

— А ти хто така?

— Я жінка Андрюші.

Недовірливо оглянув її дід.

— А де ж внук? Я до внука приїхав.

— У них сьогодні польоти. Він не міг вас зустріти, а на обід вернеться. Ідьмо!

Вийшли з вокзалу.

— А де ж підвода? — спитав Микита.

— Яка підвода?

— А чим ми поїдемо?

— От цією чорненькою, — сміючись відповіла Віра, підкликавши таксі.

Старий отетерів. Вперше в житті випала йому така халепа. Автомобілів старий і близько не бачив, а тут на, сідай.

— Чи ба, моторна яка! — заклопотано подумав він, обійшов машину навколо, торкнув її руками, помацав і тільки тоді вліз усередину.

Швидко мчав „форд“ м'якою асфальтовою дорогою. В вікнах миготіли трамваї, автомашини, будинки, фабрики, люди, сотні й тисячі людей.

— А що Андрюша робить? — забившись у куток, спитав дід.

— У них сьогодні польоти, вернеться тільки перед обідом.

— А що як безсоромна бреше і не вернеться внук? — з тривогою подумав старий.

— Хочете, поїдемо на аеродром. Ми якраз під'їдемо до кінця, і Андрюшу там побачите. Він чекає вас, не дочекається.

— А далеко це? У мене ноги болять,— захвилювався Микита.

— Нам ходити не треба. Машина за нас ходить,— посміхаючись, пояснила Віра.

Виїхали на вулицю Карла Лібкнехта.

— Парк,— сказала Віра шоферові, і знову авто мчить вперед, знову миготять будинки, вулиці, тисячі зустрічних людей.

— Багато людей в городі, дуже багато,— зауважив дід.— Будинки які великі.

— А знаєте, дідусю, адже кілька років тому тут, де ми ідемо, були маленькі одноповерхові будиночки, та й то далеко один від одного.

— А хто ж набудував усе це? Навіщо?

— Це будинки для робітників. Пам'ятаєте, ми проїжджали вулицею, де багато димарів. То був заводський район, а це робітничий поселок. Тут живуть робітники.

— Робітничий посёлок? Навіщо ж їм такі високі великі будинки?

— Все для робітників. Адже це за старої царської влади робітників у підвалах і землянках гноїли, а за радянської влади їм найкращі квартири, найкращі будинки.

Старий скосяв оглядав свою молоду супутницю. „А чи не прогадав часом Андрюша?“— думав він. Йому було досадно, що внук не порадився з дідом, не попросив навіть благословіння. Але просте й привітне ставлення до нього Віри почало розбивати його недовіру.

Машина мчала біля прекрасного міського саду з безліччю алей, клумб, квітів і фонтанів.

— А це чий сад? Хто тут хазяїн?— поцікавився Микита.

— Це профспілковий сад. Сюди приходять з фабрик і заводів робітники спочивати після роботи. Це все зроблено для них.

— Н-у-у-у...— промимрив дід Микита.

Що значило це „н-у-у-у...“, для Віри лишилось загадкою: або старий дивувався прекрасному й радісному життю, яке створили собі робітники, або він погоджувався з Вірою, або ж це просто значило: „бреши більше“.

Старий замовк. Наступна зустріч з любимим внуком хвилювала його і чекав він її з нетерпінням.

Машина вискочила за місто.

— Тут,— сказала Віра, і шофер тихо під'їхав до аеродрому.

— Звідси нам буде добре видно польоти,— сказала Віра, розстелюючи плащ.

— Сідайте, діду,— запросила вона.

Микита сів. Перед його очима лежало величезне поле, вкрите густим килимом шовкової трави.

— От куди пустити б череду! От де пасти!— одразу хазяйським оком визначив він. Потім звернувся до Віри:

— Здря землі скільки пропадає! Чому тут не орють?
— Не можна орати. Тут підіймаються й спускаються літаки, а для них земля має бути тверда і рівна.
— Поглянь, що це там чорніє біля лісу? — спитав старий.
— То ангари. Це такі великі залізні повітки для літаків, а праворуч бачиш рівну лінію? Це стоїть ескадрилья літаків. Раптом почувся потужний рев многосильних моторів.
— Це що за шум? — спитав Микита.
— Запустили мотори. Тепер всі машини готові і ждуть команди на зліт.

Старий не всидів. Він підвівся на свої старечі ноги і втупив сльозливі очі в далекі літаки. Раптом гудіння збільшилось. Машини, пробігши ланками по старту, поривчасто відокремились від землі і попливли в висоту. Микита захвилювався.

— Диви, летять! По три летять! Летять, — говорив він Вірі. Та злегка посміхалася.
— Диви, вони як журавлі. Ключем ідуть. Як журавлі, — повторив дід.
— А як ти думаєш, їм там не страшно? — спитав Микита.
— Вони звикли до літака, як селянин до підводи.
— А не зірвуться? — знову питав Микита.
— Ні, міцно держаться, — сміялася Віра.
— Андрюша де — в передньому чи в задньому?
— Цього я не знаю.
— Як журавлі, просто тобі журавлі, — шепотів старий. Бог дав людині розум, а птиці крила — згадав він свою улюблену приказку, але вголос не сказав нічого.

Описавши гігантське багатокілометрове коло, ескадрилья взяла курс назад, на свій аеродром. Двадцять повітряних кораблів, стальними грудьми розтинаючи повітря, швидко мчали вперед.

Раптом ослаб і майже завмер потужний рев їх моторів.
— Заглушили мотори. Мабуть, стрибати будуть зараз, — пояснила Віра.

— А ти звідки знаєш?
— Тут кожен це знає. Коли мотор почав працювати тихо, значить літак втрачає швидкість. Тоді зменшується сила вітру й легше робити стрибки. Дивись, он перший уже виліз з кабіни, зараз він стоїть на крилі й дожидає команди льотчика.
— Іч, моторна яка! Все вона знає, — починаючи уже відчувати до неї певну симпатію, подумав дід.

Ескадрилья робила масові стрибки з тисячі метрів. Вожак-командир чітко держав курс на центр аеродрома. Коли він був над центром цього величезного поля, Віра знов крикнула Микиті:

— Дивись, дідусю.

Від першого літака відокремилась маленька невиразна

грудка. Спочатку вона перекинулася в повітрі, потім якось адригнула, і одразу ж од неї відскочила біла хвиляста змійка.

— Диви, що це?..— хотів, але не встиг вимовити дід. Змійка розгорнулася, і маленька грудка — людина — повисла на стропах гігантського шовковистого зонта.

— Зачепився, висить! — крикнув Микита.

— Не зачепився, а парашут розпустив, — поправила Віра.

— Другий, третій, четвертий і... і... і... скільки їх?

Легкий вітрець зносив мужніх парашутистів вбік, наближаючи місце їх посадки до парку.

— На нас летять, — схвильовано говорив старий.

Парашутисти поволі наближались до землі. Спочатку вони немов висіли в повітрі, і тільки на невеликій височині було ясно видно швидкість їх приземлення.

— Ну, зараз капут, — говорив Микита, бачачи, як наближається парашутист до землі. Але той спритно зігнувся, міцно sprужинив ноги і, наче нічого не трапилося, зразу підвівся і почав складати парашут.

Приземлення відбувалось прекрасно. Правильний розрахунок інструктора з обрахунком вітру, добрий інструктаж і підготовленість забезпечили всім льотчикам прекрасні стрибки.

Коли на землю спустився останній парашутист, повітря знову оглушив потужний рев многосильних моторів. Величезний чотиримоторний стальний птах, незграбно пробігши по старту, плавно відокремився від землі.

— Диви, який великий, — говорив здивований Микита.

— Цей великий літак називається АНТ-14. Він за раз бере сорок чоловік.

— Цей не схожий на журавля, — мовив старий.

— Трохи більший? — жартома спитала Віра.

Старий невдоволено замовк.

Тим часом гігант-літак, швидко набравши висоту і описавши коло, пішов напереріз аеродрому. Микита, мов зачарований, стежив за його польотом. Потужна пісня моторів раптом стала тихіша й ніжніша. Гігант уповільнив свій нестримний темп.

Раптом від нього почали відокремлюватись одна за одною безліч точок, і через кілька секунд сорок парашутистів плвли в синяві весняного неба. Від здивовання й захоплення старий протирав очі. Блискавкою промчала в голові його молодість, його мрії, його улюблена казка про килим-самолёт. Як далеко перегнали люди цю казку.

Течія вітру, ледве помітно збільшившись, односила парашутистів до парку.

— Вони приземляться коло нас, — сказала Віра.

Дід підвівся на ноги й мимоволі зробив кілька старечих квапливих кроків назустріч людям, що падали з неба. Прямо до нього зносило одного з відважних стрибунів.

Угледівши, що коло нього падає льотчик, Микита розгубився, ноги його підломились і він знову сів на траву. Майже одночасно за кілька метрів від нього приземлився парашутист. Він швидко скочив на ноги і, ставши спиною до діда, почав згортати парашут. Микита захотів глянути в обличчя молодому сміливцеві.

Підвівшись, ледве пересуваючи втомлені ноги, він близько підійшов до парашутиста. Той оглянувся. Молоде обвітрене лице загорілось щастям і радістю.

— Дідусю! — крикнув він.

— Андрюша! — схвилювано відповів старий і міцно притис до грудей свого любимого внука.

* * *

Теплий червневий вечір. В колгоспному селі Івани йде кипуча підготовка до жнив. Спільними дружними силами, з радісною піснею будують колгоспники нове життя, новий колгоспний побут.

Новий колгоспник дід Микита повертається додому. Бадьоро пересуваються старечі, що багато походили на своєму віку, ноги. За багатолітньою звичкою сідає він на колоду. Хочеться старому спочити й помріяти. Та ні! Сьогодні Микита мріяти не буде. Цієї весни він бачив те, чого не міг уявити в жодній мрії, в жодній чарівній казці.

В старече вухо вривається знайомий шум. Микита кидає погляд на небо. Струнким ключем в небі плывуть журавлі.

— Летять! Чи ба летять! Летіть, летіть! І у нас тепер крила. Міцні, сталі. Ніхто не дав — сами зробили.

Дев'яностолітній старик Микита по-юнацькому посміхається. Для нього почалося нове, молоде життя.

Харків
1935.

ГЛИБІНЬ

Ще день не мився у Глибіні,
Від рос не струшує вбрання.
В очеретах під крильми тіні
Холодні течії бrenять.

Туманами беруться води,
Самотньо тануть в далині,
Де колонади небозводу
На груди сперлися землі.

Несміле сосен шелестіння
І зірок розсип золотий,
Забутий човен на Глибіні
Та схилені очерети.

Ніхто не зміряв плесо чорне,
Воно й відважного спиня.
Та хто ж зупинить непоборних,
Осадить смілого коня?

Чи той п'янючий пах болота,
Чи трясовин легендарний жах,
Де всмокче загнану кінноту
Отруйна голуба іржа?

Ніде нікому і ніколи
Червоних військ не зупинить!
І б'ються, скаженіють коні,
Вилискуючи, як лини.

Торкаючись антен над містом,
Уже летить тривожний звук,
Бджолою падає за лісом
В жита, у річку, у траву.

Ударили о камінь коні,
Мов пальцями по клавішах.
Уже кіннотчики червоні
До бою стрічного спішать.

Нема дороги в них другої —
Сьогодні вчитись, завтра — в бій.
Та ось, ізгнута дугою,
Їм на шляху лежить Глибінь.

Біліє вигорілий берег,
З піска підносяться бори.
Отут відчинять війську двері,
Лиш перший промінь загорить!

Туди, де перегнулась змієм
Глибінь в обіймах камишів,—
Мисливець там пройти не вміє —
Спішать мої товариші.

Озброївшись плавшетом, лотом
І „Максим“ миючи в росі,
Вже пробиралася болотом
Розвідка інженерних військ.

Гвинтівка, скатка через плечі,
У сумці — карти ряботінь.
Твій опір зовсім не до речі,
Чекай, полонена Глибінь.

Підходить рота інженерів —
І міст, показуючи путь,
Плигне із берега на берег
І захолоне на льоту!

По нім пройдуть прекрасні війська,
І бронню танки прогримлять,—
Щоби жила чудова дійсність —
Мечем захищена земля!

ТАЄМНИЦЯ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ

ІМПЕРІАЛІСТИЧНА ВІЙНА 1914 - 18 рр., ГОТУВАННЯ НОВИХ ВОЄН І ІНТЕРВЕНЦІЇ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

„Війна є продовження засобами насильства тієї політики, яку провадили пануючі класи воюючих держав задовго до війни“.

Ленін, т. XIX, стор. 163.

„Шовінізм і підготовка війни, як основні елементи зовнішньої політики обуздання робітничого класу, і терор в галузі внутрішньої політики, як необхідний засіб для зміцнення тилу майбутніх воєнних фронтів, — ось що особливо займає тепер сучасних імперіалістичних політиків“.

Сталін. Доповідь на XVII партз'їзді.

„Війна не випадковість, не гріх, а неминучий і законний ступінь капіталізму“ — так схарактеризував війну В. І. Ленін. Звідси і воєнна тематика в літературі не є явище випадкове або тимчасове. Оскільки війна — невід'ємний і дуже істотний елемент капіталістичного господарства, остільки і ідея майбутньої війни не могла не знаходити свого відображення в літературі доби імперіалізму.

Неминучість імперіалістичної війни проводир світового пролетаріату Ленін визначав у низці своїх праць. Всіма можливими засобами він мобілізував пролетаріат всесвіту для боротьби проти наступаючої війни, викривав зрадницьку роль вождів II Інтернаціоналу, чітко відзначав завдання пролетаріату на випадок, коли війна розпочнеться. Так, наприклад, на Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу 1907 року, де була ухвалена резолюція про війну, до резолюції, за вимогою В. І. Леніна, було включено такий пункт:

„В разі, коли війна все таки вибухне, соціалісти повинні втрутитися для скорішого її припинення і всіляко використати викликану війною економічну і політичну кризу, щоб підняти народ і тим самим прискорити падіння капіталістичного панування“.

В цьому пункті повністю відбилась політика більшовизму в питанні про війну і мир.

Ленін вже в перших працях визначив закони розвитку капіталізму, його неминучий крах. Питання про війну Ленін ставив у зв'язок з усіма процесами економічного і політичного життя, що відбувалися наприкінці XIX і на початку XX століття.

У своєму творі „Імперіалізм и раскол социализма“, викриваючи Каутського, Ленін говорить:

„Особливість імперіалізму — панування якраз не промислового, а фінансового капіталу, прагнення до анексій якраз не тільки аграрних, а всяких країн. Каутський відриває політику імперіалізму від його економіки, відриває монополізм політики від монополізму економіки, щоб розчистити шлях для свого пошлого буржуазного реформізму на зразок „роззброєння і ультраімперіалізму“ і тому подібної нісенітниці“.

Наведений нами пункт до резолюції на Штутгартському конгресі, виступи Леніна і більшовиків на наступних конференціях в Ціммервальді і Кінталі — цілком викривали роль зрадників соціал-патріотів, соціал-шовіністів, що стали агентурою імперіалістичної буржуазії. Бо коли, наприклад, на Штутгартському конгресі резолюцію з додатком про імперіалістичну війну Леніну все ж таки удалось провести, то резолюцію про колоніальну політику вожді соціал-демократії незначною більшістю голосів провели цілком імперіалістичну. Ленін не перестає з усією пристрасністю викривати механіку підтримки імперіалістичної буржуазії робітничою аристократією, верхівкою соціал-демократичної партії та профспілкою, які на всіх своїх наступних конференціях та конгресах загушували революційні більшовицькі гасла і пропагували імперіалістичну політику.

І ось, 1914 року війна, яку передбачив і проти якої вже давно боровся Ленін, розпочалася, викривши всю глибину суперечностей капіталізму, цілковиту зраду соціал-демократії і крах II Інтернаціоналу.

Ленін і керована ним більшовицька партія, викриваючи носіїв війни, висувають єдине вірне революційне гасло, що в майбутньому цілком себе виправдало і показало всю геніальність великого Леніна. Це гасло було опубліковане в маніфесті ЦК РСДРП(більшовиків) від 1 листопада 1914 року і на весь світ було проголошене як послідовно інтернаціоналістична програма пролетаріату та його авангарду:

„Перетворення сучасної імперіалістичної війни в громадянську є єдино правильне пролетарське гасло... Тільки на цьому шляху пролетаріат зможе вирватися з своєї залежності від шовіністичної буржуазії і в тій або іншій формі... зробити рішучі кроки по шляху до дійсної свободи народів і по шляху до соціалізму“.

Ми вже говорили про геніальність цього гасла. Імперіалістична війна принесла поразку імперіалізму, посилила його нагнітання, піднесла на вищий щабель міжнародний пролетарський рух. В наслідок війни пролетаріат розгромив капіталізм в Росії і створив владу робітників і селян.

Війна 1914—18 років не була „громом серед ясного дня“.

Безліч конфліктів і чимало воєн були як репетиції, як пролог до імперіалістичної війни, починаючи з кінця XIX століття. Нерозв'язні суперечності наче на вулкані тримали капіталістичний світ. Ці суперечності буржуазія могла „розв'язувати“ тільки силою зброї, війнами. Ось короткий перелік значніших воєнних авантур, що мали місце перед війною 1914—18 років:

1899—1900—Придушення боксерського повстання.

1899—1901—Англо-бурська війна.

1897—1900—Іспано-американська війна.

1901—Англійська експедиція до Тибета.

1904—1905—Русько-японська війна.

1909—1912—1913—Балканські війни.

1911—Тріполітанська експедиція.

1906—1907—Війна Німеччини в Камеруні з коаліцією племен „череро“.

1911—Американсько-мексиканський конфлікт.

1912—Франко-германський інцидент.

В цих війнах були використані майже всі засоби військової техніки і нової тактики, які в 1914—18 роках мали своє дальше удосконалення і розвиток. Кулемети і хемічна війна (русько-японська війна), броневі сили (тріполітанська і італо-турецька війна), тактика „ударних груп“ (балканські війни) і т. д.

Досвід цих воєн, звичайно, був цілком урахований штабами майбутніх воюючих держав, які відкрито (а ще більше таємно) умовлялись один з одним і обговорювали в офіційній пресі бойові якості ворогів.

Догадки, передбачення, військовий досвід в напівбелетристичній формі, пророцький розподіл і розстановлення сил, розмітка карт майбутніх операцій—все те, чим займається буржуазна фашистська преса тепер, міркуючи про майбутніх ворогів і спільників,—все це мало місце у відповідно інших формах і за роки готування війни 1914—18 років.

Цікаво, як в художній літературі відбивалось готування до імперіалістичної війни, як пропагували імперіалістичну політику, як отруювали свідомість мас демагогічними, брехливими, безглуздими „перспективами“?

В останнє десятиріччя капіталістичної доби (90-ті—900-ті рр.) художня література, як і раніш, також трактувала питання будівництва буржуазних армій, також писала про військовий побут, також обговорювала перспективи мілітаризму. Але

наступна доба, доба імперіалізму, породила й нову літературу. Перед війною 1914—18 років не могли з'явитися такі твори в капіталістичних країнах, які з'являлися в кінці XIX століття, і навіть на початку XX століття, в яких ліберальні письменники висміювали буржуазні армії, життя армії та побут. Так, наприклад, Анатоль Франс у своїй тетралогії „Сучасна історія“¹, безпощадно висміяв французьку воєнщину. В країні залізного канцлера з'являється книга „В невеличкому гарнізоні“ (автор Більзе)², драма Баерляйна „Відбій“³, в яких показувалася тупість і нікчемність казарменого життя, побут офіцерства, що залежав від архаїчних традицій і уставів, які часто призводили до особистих трагедій, але трагедій з соціальним забарвленням.

Не доводиться говорити про Австрію, де відомий модерніст Шніцлер⁴ в драмі „Забава“ і новелі „Лейтенант Густль“ відкрито засуджував імперське офіцерство — „кокоток у мундирах“. Цілий ряд письменників-офіцерів намагався показати невеселу майбутність австро-угорської армії з її національними суперечностями, продажним і бездарним командуванням.

Оці своєрідні попередники і сучасники купрінського „Поєдинка“ пропагували ту ліберальну діяльність, яку накреслює Б. Зутнер в романі „Геть зброю!“⁵ (1889 р.).

На зміну подібним творам виступає армія письменників з іншою продукцією, охоплюючи найрізноманітніші ділянки дійсності і використовуючи всі літературні форми, від серйозного реалістичного роману до бульварної повісті. Проминаючи цілий ряд фактів, зупинимося на основних. Таємні угоди (Німеччина — Росія, Росія — Франція, Тройствений союз і т. д.), що відбивали все швидший процес об'єднання окремих груп монополістичного капіталу у ворожі табори, вже подавали думку, що майбутня війна буде війною коаліцій, війною світового масштабу. Цю війну готували в своїх творах і письменники різних капіталістичних країн.

* * *

Перерозподіл світу між капіталістичними об'єднаннями особливо вперто констатувався англійським автором Гобсом, якого неодноразово цитує Ленін, і Родсом — майбутнім героєм шпенглеріанців. Саме в Англії з'явилася значна книга, автор якої намагався передбачити похмурі картини майбутнього, малював історичні перспективи — книга Уельса⁶ „Війна

¹ France Anatole. „L'histoire contemporaine“.

² Bilse Fritz. „Aus einer kleinen Garnison“.

³ Bayerlein. „Zapfenstreich“.

⁴ Schnitzler Arthur. „Liebeleien“ und „Leutnant Gustl“.

⁵ Suttner Berta. „Waffe nieder!“

⁶ Wells Herbert. „The War in the Air“.

в повітрі" (1908 р.). Ми не маємо змоги зупинитись на такому лауреаті англійського імперіалізму, як Р. Кіплінг, та барді мілітаризму і насильства взагалі, люмпен-поеті Генлі. Відзначимо тільки, що вони не мало сприяли підготуванню тих настроїв, що породили нову тоді книгу відомого своїми фантастичними романами Уельса. Роман „Війна в повітрі“ починає собою серію „пророкувань“ про майбутню війну — боротьбу в повітрі між Англією і Німеччиною, в яку втягується весь світ. А цей світ, в свою чергу, тимчасово потрапляє під владу азіатсько-японо-індо-китайської ліги. Це були відгуки недавнього „боксерського повстання“, базікання про „жовту небезпеку“. Роман закінчувався картиною загального здичавіння, повернення до середньовіччя серед руїн європейської цивілізації. Ліберальний базіка Уельс попере-джував світ про наслідки війни в дусі дрібнобуржуазних про-років, яких у великій кількості породжує загниваюча буржуа-нія. Варто зазначити, що ще 1906 року Уельс в романі „У дні комети“¹ малює початок європейської війни, яка, „на щастя“, закінчувалася „чудесним“ замиренням воюючих. Проте найбільш розповсюджена тема майбутньої війни мала місце в німецькій літературі.

* * *

Німецька буржуазна література серед інших літератур відрізнялася своїми агресивними намірами. Успіхи „національ-них воєн“ (1866—71 рр.), минулі два буйні піднесення в про-мисловості давали німецькій буржуазії підстави не прихову-вати своїх стремлень до світового панування. Культ армії і офіцерства, утворений пруським абсолютизмом у XVII столітті, що пишно розцвів на XX століття, набирав тут майже скандальних навіть для буржуазного суспільства форм. „Я на-діюся на армію і армія нехай надіється на мене“. З цими словами починав Вільгельм II свою політичну кар'єру (Як бачимо, для главарів фашистської Німеччини це гасло не доводиться змінювати). Актор і демагог, поганий художник, а ще гірший поет, відправляючи десант до Китаю в 1900 р., Вільгельм говорив: „Робіть так, щоб після вашої праці ні один жовтий не смів косо подивитися на німця... Нехай про вас залишиться така ж пам'ять, як про гунів“. За іронією судби ці „вдохновенні“ слова коронованого держиморди, підхоплені англійськими журналістами, дали ім'я для німе-цьких солдатів у війні 1914—18 рр. („гуни“).

Культ пруського офіцера, культ пруського „свідомого“ солдата створювався у всіх галузях літератури — від буль-варних романів бравого писакі Замарова („Боротьба за скі-

¹ Wells Herbert. „In the Days of the Comet“.

петр")¹ до відомого імпресіоністичного поета Лільєнкрона. Війна 1870—71 рр. показувалася й сприймалася як спроба зброї, як пролог до завоювання всього світу, як увертюра до кривавої музики трьох „Б“ (Берлін—Бізанц (Константинополь)—Багдад,—магістралі, по якій німецький імперіалізм рвався до Індії—Ірана).

Саме так, відверто готуючи читача до нової війни, показав війну 1870—71 рр. Бльом в трилогії „Залізний рік“. Змальовуючи цю війну як „кузню історичної місії німецького народу“, Бльом іноді „жаліє“ переможених, благородно „обурюється“ на жорстокість війни. Але все це відступає на задній план перед апофеозом вступу німецької армії в Париж.

Мораль роману така: що ж подієш? Звичайно, шкода, що довелося принизити таку прекрасну країну, як Франція, але ця ж війна була тим кривавим цементам, який скріпив залізу Німеччину—і так станеться з усякою іншою країною, яка стоятиме на історичному шляху німецького духу. Тепер Бльом—один з відомих фашистських письменників.

Цікаво відзначити, що трилогія особливу увагу приділяє проблемі добровольчества в армії.

Більш недвозначно трактують питання про майбутню війну низькоякісні романи Німана³ („Світова війна“—Німеччина проти Англії), Веніра⁴ („Погляд в майбутнє“—Німеччина і Росія), Мельхерса⁵ („Минуле нашого майбутнього“—Франція і Англія проти Німеччини).

В тематиці цих романів відбувалася своєрідна боротьба міркувань, дискусій, догадок. З одного боку, німецькі військові політичні письменники (Бернгарді, Тройчке) нюхом чули напрямок усієї імперіалістичної гризні під час майбутньої війни на європейському континенті і вважали за головного ворога Німеччини Англію, а з другого боку, традиції і політична дійсність підказували, що ворог ближче. Це давній непримиренний ворог—Франція.

Саме війну з Францією змальовує в незакінченій трилогії письменник Людвіг, який претендує на властивість проникати в те, що в буржуазній пресі зветься „таємницями історії“. Фарбами відвертого шовінізму і офіційного монархізму Людвіг малює нову „залізну Німеччину“, якою керують люди діла, що безжалісно провадять свою політику. Ця політика насильства вихваляється і пропагується як єдиний засіб від внутрішнього ворога. Загострення класової боротьби, що є чи не основний пункт першого роману трилогії „Імперія“⁶,

¹ Samarov Georg. „Kampf um Szepter“.

² Bloem. „Das eiserne Jahr“.

³ Niemann. „Weltkrieg“.

⁴ Venir. „Blick in Zukunft“.

⁵ Melchers. „Vergangenheit unserer Zukunft“.

⁶ Ludwig O. „Das Kaiserreich“.

діквідується... оголошенням війни сусідній державі (Франції). Хоч війна закінчується соціал-демократичним переворотом, але влада переходить до рук залізного канцлера, гарматного короля, який створює „спілку рицарів сили“ — оплот своєї влади (даремно сучасні німецькі фашисти кричать про оригінальність їхньої програми, — як бачимо, буржуазний письменник Людвіг написав цю програму ще тоді, коли Гітлер був паганеньким маляром і про політику не думав).

В цих творах увесь як на долоні капіталістичний облік Людвіга, міщанина, що, до речі, яскраво вимальовується в його опитаннях під час побачення його з тов. Сталіним. Ця людина, що цікавиться на протязі 20 років великими історичними особами, ще до війни виявила й проголосила свій інтерес у пропагуванні прагнень довоєнної буржуазії. А саме: відкрита буржуазна диктатура, яка опирається на банди найманих вбивць, на романтику середньовічної жорстокості, адійснену через 20 років Тісенами, Гітлерами, Герінгами.

* * *

Не доводиться поруч з подібними до Людвігових імперіалістичними романами розглядати дрібні пригодницькі романи, як „Адська війна“ Д'Івуа¹ (1912 р.), в яких ті ж німці знову порушують мир, в якому знову жовта небезпека. Ось фон романа, на якому відбуваються головолонні пригоди диявольсько-хоробих офіцерів-французів. Звичайно, не треба забувати агітаційної ролі і таких романів, які підбирали крихти ідей із столів великої імперіалістичної літератури та труїли ними свідомість дрібнобуржуазного читача.

Але варто підкреслити не тільки цей жанр — криваві фантазії про майбутні події, як передумову імперіалістичної війни. Уже в названих творах накреслюється тенденція історично обґрунтувати „обранність“ того чи іншого народу, довести його „право на владу“ (Бльом, Кіплінг). Це питання стало темою для полеміки між Англією і Німеччиною — полеміки, в якій виливали шаплики псевдо-високонаукових помыл на всі народи, що заважають розвиватися німецькому або англійському імперіалізму.

В художній літературі це питання було особливо опрацьовано у Франції. Французькі твори з воєнною тематикою здійснюють це, притягуючи на допомогу расистські ідеї, емоцію та декламацію (в той же час Тройчке намагався підвести під теорію „обраного народу“ історичний ґрунт).

Ідея обраної раси-переможниці чітко вимальовується в романах Адана² („Сила“), що створював культ Наполеона,

¹ D'Ivoix Paul. „La guerre infernale“.

² Adan Paul. „La force“.

а ще більше в романах офіцера Псішарі¹ (романи „Країна сонця і сна“, „Заклик до зброї“, „Подорож центуріона“), в яких чітко вимальовується кастовий вояка, що несе своє звання як ознаку вищої раси, що вкладає в зміст служіння французькому капіталові майже релігійну основу. Зазначимо, що герой одного роману Псішарі приходять до таких переконань в наслідок цілковитої безідейності, декадентського епікуреїзму. Такий шлях від витонченого скептицизму до гасла „я — французький солдат і покораю для прекрасної Франції нові колонії“. Цей шлях до ідеалізації колоніального хижацтва має глибоке значення; він показує справжню суть письменників-модерністів і модернізму. Романи Адана і Псішарі — гімн французькому імперіалізму, прославлення колоніального грабіжництва, затвердження французького шовінізму. „Нехай живе латинська раса, що, вилискуючи своє зброєю, невпинно поривається вперед, до завоювання світу!“ — з цими словами вмирає наполеонівський офіцер — один з героїв роману „Сила“ (Адан).

Базою для шовінізму Адана і Псішарі є ідеалізація „гальського латинського історичного начала“ — римської імперії. У одного з учнів Псішарі — Корайля — ця ідеалізація набирає курйозного вигляду. Сучасна Франція в такій мірі здається йому „Римом“, що вся військова термінологія запозичається з записок про гальську війну Ю. Цезаря.

Як бачимо, і архаїчний бред Муссоліні, що відновлює римські свята, римські фортеці, римські імена, як бачимо, і расова теорія Гітлера і Герінга були теж накреслені французькими спритними офіцерами ще до імперіалістичної війни.

Особливою „актуальністю“ відзначався французький письменник для юнацтва — Луї Буссенар, автор багатьох низькопробних романів пригодницького характеру. Один за одним з'являлися його романи про мадагаскарську експедицію, абісіно-італійську війну, японо-китайську війну, іспано-американську війну і т. д. — поєднуюча дійова особа в романах Буссенара була парижанка Фрікета, „сестра-жалібниця“, яка гасяє по всіх країнах світу, де розпочинається воєнна ситуація. Але вершиною французького імперіалізму в літературі є його ж роман — „Жан зірви-голова“², в якому виспівуються „подвиги“ волонтера-француза, учасника англо-бурської війни. Воєнні романи Буссенара утворили традицію авантюрного імперіалістичного французького роману, спрямованого проти Англії, Німеччини, Італії.

* * *

Прагненням до агресії, преклонінням перед сильною осо-

---

¹ Psychary. „Terre de soleil et de sommeil“, „L'appel aux armes“, „Le voyage de Centurion“.

² Boussenard Louis. „Capitaine Jean l'écervelé“.

бою — рефлексом ніцшеанського „білявого звіря“ — насичена італійська передвоєнна література. Драма Д'Анунціо¹ „Сильніше любові“ — відбувається під гаслом римського полководця Сципіона, що зруйнував Карфаген — „Тримаю тебе, Африко“.

В цій драмі пристрасть до колоніальної авантюри, до поширення меж Італії — поставлена над усе. В інших творах („Корабель“, „Морські оди“) Д'Анунціо висуває нову, не менш актуальну для італійської буржуазії проблему — „Адріатичне море є італійське море“. Зрештою, в романі „Астрей“ він виспівує льотчика. До речі, 1912 року в Німеччині виходить роман Адельта „Льотчик“², присвячений опоектизації капіталістичної авіації, провісник культу кваліфікованих повітряних фашистських бандитів.

Офіційний поет фашистської Італії Д'Анунціо „купив“ собі це місце не тільки творчістю. Він брав участь у війні як льотчик, позбувся ока, а 1920 року, з ватагою авантюристів, захопив і півроку тримав нейтральне місто Фіуме, бажаючи „подарувати“ його Італії.

Кількома словами зупинимося і на ролі італійського футуризму та на його творцеві Марінетті³. 1921 року італійські футуристи оголосили футуризм мистецтвом фашизму. Ми не розглядатимемо тут специфіки футуризму, ми зупинимося на ньому тільки в зв'язку з нашою темою.

Ще перед війною, виступаючи на робітничих зборах, Марінетті відповідав на антипатріотичні настрої аудиторії гаслом: „Геть Австрію, нехай живе війна!“ В маніфесті Марінетті були „оригінальні“ (запозичені, до речі, у Канта) афоризми — наприклад: „Війна — найкраща гігієна світу“. В творчості Марінетті ці буржуазні гасла набирають ультра-реакційних рис. Його воєнні кореспонденції (з Тріполі і Болгарії) — футуристичний гімн механізованому знищенню людей, його роман „Футурист Мафарка“ — естетизація війни і апофеоз особи диктатора, що зважає тільки на свою волю.

Як бачимо, не так то вже й важко було синові власника „публічного дома“ в Александрії, командирові бронезагону під час світової війни Марінетті заслужити славу національного поета.

Твори Марінетті цікаві ще тим, що в них яскраво показана роль військової техніки. Футуристичний індустріалізм в даному разі служив мілітаристичній меті, і як бачимо, Марінетті тільки збільшує галерею писак передвоєнної імперії.

¹ D'Annunzio Gabriele. „Piuche l'amore“, „Odi Navali“, „La Nave“, „Astrea“.

² Adelt. „Flieger“.

³ Marinetti Filippo-Tommaso. „La bataille de Tripolis“, „Zang-tumb-tumb: assedio di Adrianopoli“.

алістичної буржуазії—тих же Д'Анунціо, Адельтів, Аданів, Уельсів, Людвігів, Буссенарів та інших.

Наведеними матеріалами ми тільки в загальних рисах накреслили характер художньої літератури, через яку міжнародна буржуазія готувала війну 1914—18 рр. Треба відзначити, що коли в наші дні воєнна тематика в капіталістичному світі—найхідкіший крам, то таким вона була і перед світовою війною. Імперіалістична буржуазія та її письменники отруювали свідомість мільйонних мас і дрібної буржуазії. За допомогою міжнародної соціал-зрадницької партії пощастило обдурити і погнати в окопи мільйони робітників та селян, примусити їх вмирати за інтереси капіталістів. Характеристику цій літературі можна дати словами Леніна, що характеризував імперіалістичну війну 1914—18 рр.:

Ця війна,— „боротьба за ринки і грабування чужих країн, прагнення припинити революційний рух пролетаріату й демократії всередині країни, прагнення ошукати й перебити пролетаріат усіх країн, спрямувавши найманих рабів однієї нації проти найманих рабів другої на користь війни,—такий єдиний реальний зміст цієї війни“ („В. І. Ленін о войне 1914—1918 годов“. Збірка упоряд. Н. Н. Попов. Стр. 25, вид. 1926 р.).

Цим цілям служила, ці цілі пропагувала буржуазна література Заходу.

Двадцять один рік, що відділяє нас від початку кривавої бойни, не зменшили, а навпаки, в багато разів збільшили кількість подібної літератури. Досвід імперіалістичної війни, інтервенції проти Радянського Союзу, досвід боротьби проти пролетаріату своїх країн, підготування нових імперіалістичних воєн і нової інтервенції проти Радянського Союзу породив сотні нових співців імперіалізму. Старі теми модернізували, тисячі нових творів про майбутню війну видали видавці всіх капіталістичних країн. Фашистські писакі кожне гасло Гітлера, Герінга, Геббельса швидко перетворюють на „художній твір“. За штампом довоєнних співців буржуазії, відповідно до її нових вимог пишуть аналогічні расові і т. п. романи, використовують стару зброю колоніальних та інших творів, готуючись до походу на батьківщину міжнародного пролетаріату.

Імперіалістична війна 1914—18 рр. була війною коаліцій, війною нечуваної до того часу кількості людського матеріалу і найудосконаленіших засобів знищення людства. Той факт, що від часу оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії протягом кількох днів було оголошено війну десятками держав (а на протязі кількох місяців було увесь світ втягнуто в криваву бойню), свідчить, що війна перш за все потребувала величезної кількості людей і технічних засобів.

Мільйони солдатів були в містах, селах, майже щомісяця доводилося розпочинати призови нових років, додаткові мобілізації гарматного м'яса, вишукувати засоби підтримки „військового духу“ на фронті і в тилу. І за одною командою на фронтах і в тилу починають співати кривавих пісень гармати, а муза — своїх воєнних пісень, закликаючи до боротьби „за віру, царя і отечество“.

Великі романи, повісті і малі розміром твори прославляли війну ще до початку її. На Заході ця література мала більш дійову функцію. Там більша кількість населення була письменною, більше було і письменників, і воєнних творів. Трохи відмінне становище було в царській Росії. Великої літератури, подібної до французької та німецької, буржуазія царської Росії не створила. Твори Купріна, Неміровича-Данченка та ін. — це було базікання людей, що втратили віру в життя. Двадцять століття в царській Росії характерне було тим, що буржуазії доводилося боротися з аристократією за владу. Російська буржуазія не встигла створити в такій кількості, як це створила західна буржуазія, імперіалістичної літератури. Проте це аж ніяк не свідчить, що російська імперіалістична буржуазія була менш активною, менш хижацькою, ніж її західні колеги. Дарданели, Галичина — це ж давня мрія.

Отже, великої літератури було обмаль. А крім того, цієї літератури, хоч би вона й була, переважна кількість неписьменного населення Росії читати не могла, бо була неписьменною. Російській буржуазії довелося швидко створювати масову імперіалістичну літературу, вишукувати форми літератури і мистецтва, які найлегше сприйматимуться читачем і переконуватимуть його в дусі інтересів імперіалістів. В Росії, як і на Заході, на фронті і в тилу розгортають свою активну діяльність легіони поетів і попів. Фронт і тил засипають відповідною літературою, яка мусіла тримати в бойовій готовності читача.

Маючи два і три роки солдатів дійсної служби, мобілізавши в липні 1914 року шість років запасу, царський уряд уже мав під гвинтівкою мільйони робітників і селян. Мордобою, попівської агітації не вистачало, щоб „підтримувати“ дух „христололюбивого воїнства“, потрібна була духовна їжа відмінніша. Генеральний штаб дає накази друкувати по всій Росії метелики-телеграми про перемоги православного воїнства. Але і ця форма агітації незабаром втрачає свою силу. Незабаром почали повертатися з фронту ранені, надходити листи, які сповіщали, що не так то легко перемагати. Крім того, генеральний штаб не встигав давати сповіщення про „вирівнення“ фронту (такий термін вживали, коли треба було пояснювати відступ російської армії). Віддається увага і іншим засобам пропаганди імперіалістичної війни. Популяризуються воєнні пісні, поезії, лубки, які стали видавати

мільйонним тиражем на початку війни. Ця масова література і це мистецтво були найпоширеніші в першу чергу серед селянства.

Так, наприклад, не встигли ще вибухнути перші постріли на фронті, як уже було створено культ непереможного героя російської царської армії і переможної війни — Кузьми Крюкова. Телеграми, газети кричали про „подвиги“ Крюкова, бездарні поети складали вірші, композитори клали їх на ноти, фабриканти випускали в продаж цигарки, махорку, мило, цукерки, поштовий папір, листівки, прославляючи донського козака.

Таку ж дійову функцію повинні були мати лубки про ті чи інші військові події. Як зразок можна навести приклад прославлення того ж Крюкова.

„Удалого“ козака оточили німецькі кавалеристи. Крюков махає шаблюкою і рубає їх. А під цим малюнком напис, що розповідає про „подію“ (цитуємо по пам'яті): „Четыре казака-донца: Крюков, Астахов..., увидя немецкий кавалерийский раз'езд, с гиканьем бросились на него... Кузьма Крюков на своей резвой лошади обогнал товарищей... Подоспевшие товарищи увидели Крюкова, окруженного немцами, махающего своей саблей налево и направо. В этой схватке Крюков убил (стільки - то), ранил (стільки - то)... Сам получил 14 ран... Государь император... наградил“ і т. д.

Сьогоднішньому читачеві, нашому робітникові, колгоспникові, ці компліменти тхнуть бездарною брехнею, але 20 років тому подібні твори мали не абиякий вплив на найвідсталіші шари людності. А до цього треба додати, хоч і бездарні, вірші, що їх тоді співали по всіх закутках імперії про того ж Крюкова:

Впереді всей русской рати,
Впереді наших полков
Выезжает на разведку
Кучка храбрых молодцов.
На коне ретивом едет
Храбрый воин молодой,
Он Кузьма Крюков зовется
Удалой козак донской.
І т. д.

Прикладів прославлення героя, зброї, царату, війни, подібного до того, що ми навели про Крюкова, можна наводити безліч. Кузьма Крюков — це не єдина фальшива монета, якою спекулювала імперіалістична російська буржуазія. Крюкових було створено десятки і сотні.

Газети, журнали щодня прославляли війну. Кореспонденти, письменники, фотографи, художники вдягають шинелі, їдуть до тилкових штабів і звіти надсилаються твори про військові події „від нашого кореспондента з фронту“. Журнали, газети вишукували засоби мілітаристичної пропаганди. Досить взяти

перший - ліпший журнал чи газету того часу, щоб впевнитися в цьому. Ось, наприклад, журнал „Нива“, № 24 за 1915 рік. В ньому змальовується така подія. За розпорядженням верховного головнокомандувача в містечку Обухові, Київської губернії, роздають хрести та медалі батькам убитих солдатів. Роздача пристосовується на день „тезоіменитства“ царя, відслужується на майдані молебінь в присутності всієї людності містечка і викликаних з околиць сіл селян. Після молебну на середині майдану пристав викликав батьків убитих і звернувся до них з промовою. Від імені батьківщини дякував батькам за те, що вони виховали таких хоробрих захисників віри, царя і отечества. Протоіерей зробив те ж саме. Всі присутні впали на коліна. Багато народу плакало.

У нашого читача така урочистість викликає тільки гнів, збуджує ненависть і презирство до експлуататорів, які вміли обдурювати народ. Але 20 років тому це була могутня форма агітації мілітаризму.

В цьому журналі оспівується жінка, що кохає фронтовика і проганяє тилового офіцера („Нива“, № 49, твір Орешина). В тому ж номері поет Тиняков закликає жаліти за „павшими в сражениях“, але не проклинати грізної війни.

Встретим без ужаса грозные битвы,
Встретим без ропота смерть.

Городецький друкує поему „Рассказ солдата“, у якого і сльоза не капнула з очей від того, що він „навек сделался убогим“, який з особливою щирістю і любов'ю розповідає про війну і прославляє офіцера - батька.

Ось деякі „образи“, сказані цим солдатом: „И люди, будто слыша божий зов — с молитвою, как на поле, пошли разить врагов... Удалые были запасные... Сошлись, стоят от силушки хмельные...“

Поет говорить, що коли б не війна, солдат „не узнав би Росії, яка велика вона“: „Привів господь вступить й за границу“.

Цей „солдат“ малює штиковий бій наче бій на ведмедів. В журналах і газетах друкуються портрети георгіївських кавалерів, найкращих синів єдиної і неділимої, і серед перших захисників єдиної і неділимої — портрет захисника єдиної і неділимої імперії царського генерала П. Скоропадського, майбутнього гетьмана „самостійної“ України. Всі номери журналів, газет заповнюються таким мотлохом. Друкується безліч оповідань „денщиків“, „солдатів“ тощо. Російська, французька, англійська, італійська преса прославляла свою зброю, свою віру, свою батьківщину і проклинали все німецько-австрійське. Німецько-австрійська преса робила те ж саме щодо своїх ворогів. Масова література стає одним з найдійовіших засобів мілітаристичної пропаганди в усіх воюючих

країнах. Вишукуються виключно точні, облудливі форми цієї пропаганди.

Але чим більш ідіотичною була така пропаганда, таке прославлення війни, тим швидше почала вона відігравати свою протилежну функцію. Для окопних солдатів ця пропаганда незабаром стає своєрідною „розвагою“. Такі агітаційні твори перероблює солдатська маса на свої, життєві твори, але перероблює так, що цитувати не можна. Тяжка, неприкрита дійсність — ось що заповнює солдатську самодіяльну творчість. В цій творчості солдати показують лице панівних класів, царів, міністрів і безглузлого командування. Голос протесту чується сильніше, таємниця війни стає яснішою. Реальні наслідки її відкривали очі мільйонам трудящих, обдуреним з перших днів імперіалістичної бойни.

Уже в 1916 році капіталістичні підприємства скорочують плани видання агітпропагандистської літератури, бо менше стало покупців. На видання ніхто уваги не звертав. А на фронті такі твори викликали презирство, породжували сотні анекдотів, які хоч наднатуралістично, але в основі вірно відображали настрій солдатської маси, показували суть війни, викривали тих, в чиїх інтересах вона велася.

В окопах, в казармах, на фабриках, на заводах і навіть по селах безліч раз перечитують ті видання більшовицької партії, що проривали цензурні кордони, поліцейсько-офіцерські заградилки. Підпільна робота більшовиків в армії і в тилу, мільйони антивоєнних листків, відпускники, ранені, дезертири роблять досягненням мільйонних мас таємницю імперіалістичної війни і вирощують буйний протест проти неї. Більшовицька робота в армії була одним з могутніх фугасів, що зруйнував царське самодержавство, а в майбутньому і буржуазно-поміщицьку Росію. Більшовицька робота в армії зорала ґрунт, на якому розквітло могутнє гасло — перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську.

Переможець пролетаріат в союзі з трудящим селянством, за проводом комуністичної партії створює свою поезію — поезію боротьби проти своєї і міжнародної буржуазії, поезію переможної боротьби за соціалізм.

* * *

Ми не зупиняємось на літературних факторах, створених під час війни співцями імперіалістичної буржуазії інших країн. Основне спрямування масової літератури вбивства цілком і повнотою відповідало прагненням капіталістичних країн здійснити програмові накреслення, зроблені напередодні війни і змінені в зв'язку з воєнною кон'юктурою. Ця література була використана цілком і повнотою, і якщо чимсь була відмінною від літератури царату, то тільки своїми витонченими формами.

Переможний рух пролетарської революції в Росії, революційні виступи солдатів інших капіталістичних країн, виступи робітників в тилу, економічна і політична криза зрештою приводять світ до закінчення війни, до „миру“. Треба було підрахувати добутки і витрати, треба було оцінювати наслідки війни. 10 мільйонів убитих робітників і селян, 25 мільйонів ранених, інвалідів, півсотні мільярдів витрачених коштів на засоби вбивства, десятки мільйонів зруйнованих господарств, нечувана жорстока післявоєнна експлуатація пролетаріату і селян, нові війни, нові уярмлення народів капіталістами країн - переможниць, новий розподіл світу, затяжна економічна криза, голод, безробіття, соціальне та національне гноблення, вбивства тисяч революційних робітників наймитами буржуазії— ось частина наслідків імперіалістичної війни. Гасло, проголошене напередодні війни,—„остання війна“—було „здійснене“ таким чином, що після версальського „миру“ впродовж п'ятнадцяти років війна не припиняється.

Похід коаліції 14 держав проти революційної Росії, турецько - грецька війна, війна іспано - французької буржуазії проти Марокко, японського імперіалізму проти Китаю, війна у країнах Латинської Америки, провокація воєн в колоніальних країнах— це все тільки прологи до нової світової війни, до війни світового капіталізму проти країни диктатури пролетаріату, до нового перерозподілу світу. Остання „війна“ — це нова репетиція нової імперіалістичної війни, це вищі іспити капіталістичної техніки і засобів ведіння війни. Створення тисячних банд фашизму якраз є здійснення тих мрій, які буржуазія проголошувала давно.

Ці процеси відбиваються в світовій буржуазній літературі. Висвітлення імперіалістичної війни, готування нових імперіалістичних воєн, і в першу чергу війни проти Радянського Союзу, шукання форм остаточного закріпачення і цілковитого поневолення революційного пролетаріату,— це основні теми буржуазної літератури.

Але імперіалістична війна принесла величезні зміни в капіталістичне суспільство. Існування на одній шостій частині світу диктатури пролетаріату — міжнародної батьківщини трудящих, бойові комуністичні партії в капіталістичних країнах, полівишання кращих шарів буржуазної інтелігенції— ці і багато інших причин призвели до розгубленості в перші часи після імперіалістичної війни багатьох буржуазних письменників. Представники монополістичного капіталу довгенько умовлялися про переділ світу, про оцінку війни, а письменники в перші часи не знали, кого хвалити, кого гудити, бо півроку ж засідала рада десяти (по суті—рада чотирьох: Клемансо, Ллойд-Джордж, Вільсон, Орландо) в Парижі, обговорюючи умови миру, поки 28 червня 1919 року підписано цей „мир“ у Версалі.

Досить навести пару прикладів, щоб уявити картину цієї „мирної конференції“, яка вершила долю світу.

„Керівники конференції гаряче дебатовали в обстановці цілковитої відлюдності в затишній квартирі Ллойд - Джоржа. Ще частіш вони засідали, іноді навіть без секретарів, в стильній бібліотеці президента Вільсона, посідавши в зручні крісла біля каміну. Іноді представник Японії, коли мова йшла про питання, в розв'язанні яких йому було не байдуже, теж сидав до каміну... В передній, чекаючи різних доручень... вартували офіцери-ординарці. В залі, поверхом вище, працювали експерти. Іноді Вільсон... Ллойд-Джорж... посилали наверх нашвидку написані олівцем записки: „Чехословаки — що це таке? Де вони перебувають? І скільки їх?“ Офіцер... летів наверх...“ (Карл Фрідріх Новак — „Версаль“¹).

„Організація ради чотирьох і таємниця, що окутувала її наради, показували ту таємничість, з якою складалися угоди і досягалися компроміси... Великі держави взяли на себе верховне керівництво встановленням миру... Захоплення влади радою чотирьох викликало... скарги всієї решти складу делегатів... Було очевидно, що це буде „продиктований мир“, мир, продиктований великими державами не тільки ворогові, але й братові по зброї“. (Лансінг — „Мирні переговори“²).

„Граф Брокдорф-Ранцау прибув отримати наш проект договору. Німець, оціпивши від нахабства, прочитав нам папір, що починався так: „Зрештою, ви задовольните вашу ненависть“. Ллойд-Джорж шепоче мені: „Що ви відповісте?“ На це була моя відповідь: „Я суну йому під ніс мій папір і скажу: „Ось що вам доведеться підписати“. Так я і зробив“. (Клемансо — „Великі і мізерні перемоги“³).

Німеччину було роздавлено, але перед капіталістичним світом і ідеологами імперіалізму стояло інше, більш важливе завдання — організувати інтервенцію проти революційної Росії. Хижаки імперіалізму опрацьовують плани походу, плани допомоги білогвардійцям, допомоги групам націоналістичної буржуазії, що створювала „свої“ держави в окремих країнах колишньої царської Росії.

Залізна пролетарська дисципліна, геніальність Леніна і Сталіна, міцна спілка робітників і трудящих селян, допомога міжнародного пролетаріату, чимдалі глибша економічна і політична криза в країнах Європи, полум'я соціальної революції в Німеччині, Австро-Угорщині, Італії, повстання в арміях окупантів і т. д. забезпечили Радянській республіці перемогу в громадянській війні. Міжнародній буржуазії не залишалося нічого, як прийняти в обійми під свій протекторат ватаги

¹ Nowak. „Versaille“.

² Lansing. „Friede“.

³ Clémenceau. „Les grandes et petites conquêtes“.

російських білогвардійців, російську буржуазію, поміщиків, готувати новий похід проти країни соціалізму, придушувати революційний пролетаріат у своїх країнах, вишукувати нові засоби експлуатації пролетаріату і трудящих колоніальних країн.

Коротше кажучи, першим часом певної думки і оцінки імперіалістичної війни зубри імперіалізму не виголосили. Їхні наймані писакі не знали покищо, як висвітлювати цю війну, які чіткі перспективи малювати. Аж ось, один за одним починають видавати свої мемуари керівники імперіалістичної політики та війни. Пишуть спогади всі: екс-імператори, кронпринци, прем'єр-міністри, головнокомандувачі, соціал-демократичні ватажки і дрібні урядовці. Всі „аналізують“ наслідки війни, свої і чужі „помилки“ і накреслюють перспективи. Основна думка всіх цих спогадів така: колишнє гасло „остання війна“ було „помилкою“. Воювати доведеться, але кому, з ким? На конференціях тривали таємні переговори, створювалися нові союзи, нові коаліції, і тільки на єдиному чіткому гаслі зішлись представники всіх імперіалістичних країн, груп монополістичного капіталу і соціал-демократії: організація війни проти Радянського Союзу, придушення революційного руху в своїх країнах. Проти цього „ворога“ мобілізувалася думка всього буржуазного світу. Ця програма дій не сходить з порядку денного протягом 17 післявоєнних років.

Але організувати цей фронт не так то й легко. Молода Радянська республіка показала свою силу, швидко зміцнювалася, відбивала провокаційні наскоки, самим своїм існуванням революціонізувала пролетаріат всесвіту, розкривала очі кращим представникам дрібнобуржуазної революційної інтелігенції, яка зазнала тягару імперіалістичної війни і починала бачити її наслідки. Досвід інтервенції проти Радянського Союзу показав, що стара буржуазна армія в старій її організації і складі надійної сили не становить. Повстання Марті в французькому флоті могло стати прикладом для народження багатьох Марті.

Пролетаріат виступав проти зрадників соціал-фашистів і відверто виголошував свої симпатії до країни Рад.

Ці процеси незабаром мали відбитися в творах революційних західноєвропейських письменників, в яких, нехай не завжди послідовно, але щиро викривається капіталістична система, минула імперіалістична війна.

А. Барбюс виступає з революційним романом „Огонь“¹, в якому жорстоко засуджується війна і ті, хто цю війну породив. Володимир Ільїч Ленін високо оцінив цей революційний твір, радивши мільйонам пролетарів читати його. З антиімперіалістським твором виступає Е. Сінклер „Джиммі Хігінс“²,

¹ Barbusse Henri. „Le Feu“.

² Sinclair Upton. „Jimmie Higgins“.

висміює імперіалістичну війну у великій епопеї „Пригоди бравого солдата Швейка“ Я. Гашек¹. З'являється ряд романів та оповідань, в яких у більшій чи меншій мірі засуджується війна.

З'являються твори, що подають „об'єктивне“ зображення війни, без чіткого розв'язання проблем: пацифістські твори А. Франка, Дюамеля, Цвейга, почасті Роллана і т. д. В майбутньому ми бачимо спробу створення антивоєнного пролетарського роману (Шарер — „Без батьківщини“²).

Основним джерелом цих творів була та енергія, яка панувала серед пролетаріату СРСР, успіхи соціалістичного будівництва і успіхи міжнародного революційного руху, дальша диференціація дрібнобуржуазної інтелігенції, частина якої ставала на шлях пролетаріату, засудження дрібнобуржуазних ілюзій, відкритих симпатій до СРСР (Барбюс, Роллан).

В той же час реакційні письменники вишукують нові форми імперіалістичної пропаганди. „Розпач“ зрештою минув. Почалося активне готування до війни. Буржуазія і соціал-зрадники мобілізують своїх письменників для цієї мети. Ось основні тенденції розвитку західноєвропейської літератури перших років після імперіалістичної війни.

* * *

Починаючи з 1925 року, художня література про війну все в більших розмірах заповнює книжковий ринок, набираючи дедалі різноманітніших форм, що часом нагадують аналогічні явища перед війною 1914—18 років.

Тільки тепер в цій літературі помічається більша класова диференційованість, чувається значно сильніша напруженість. Література про війну, що з'явилася за п'ять—сім останніх років, є надзвичайно показова ділянка класової боротьби, ділянка, на якій класово-ворожі сили розставлені в тому ж бойовому порядку, як і в усьому капіталістичному суспільстві.

Роки тимчасової стабілізації капіталу вже позначились серйозними передумовами наступного краху. Успіхи Китайської Червоної армії, Віденське повстання 1927 року, страйк англійських гірників, берлінські барикади в травні 1929 року, зростання революційного руху, що все посилювався, та активізація фашизму, який домігся вже в 1929 році розпуску спілки червоних фронтовиків, одверта провокація щодо Радянського Союзу на війну в тому ж 1929 році, окупація Манчурії, прихід Гітлера до влади, Віденське повстання,—все це провісники кризи, симптоми загибелі, ознаки ростущого страху

¹ Hasek Jaroslav. „Osudy dobrého vojáka Švejka“.

² Scharer. „Vaterlandslose“.

перед „червоною небезпекою“, зачаток економічного задиктання (вже 1923 року німецька промисловість, скажімо, була навантажена лише на 60%).

Світ входить у новий тур імперіалістичних воєн та революцій. Виразними стали ті суперечності, що є в наші дні. Уже тепер одверто кажуть про бажану, потрібну війну. І чинича привчали думати про війну, згадувати й знову пережити недавні враження війни. Десяти років „предишки“ вийшло досить, щоб розплодились нові оспівувачі війни, які вміло, хоч і по-різному, служать інтересам буржуазії, що навязує, так би мовити, воєнізувала дрібну буржуазію.

На відкриту воєнну пропаганду відразу піти не можна було. Треба було спочатку створити ту страшну силу звички мільйонів, про яку Ленін говорив як про могутній реакційний чинник, звички розмовляти без жаху і огиди про війну, звички до війни хоча б на словах. Саме в цьому напрямі діють великі серії романів, що створюють в літературі офіційний військовий культ буржуазії — культ „невідомого солдата“.

Та тут перед нами живий „невідомий солдат“ — Міхель, Пуалю, Томмі Аткинс і т. п. — що ніби „спроста ділиться“ своїми враженнями про фронтове життя. Зміст їх зводиться до того, що хоч який страшний фронт, хоч яка жахлива війна, але до неї можна звикнути, у воєнній обстановці можна жити. Тут же накреслюється прагнення затушувати класовий характер буржуазної армії, подати фронтове життя як демократичне соціальне начало, що стирає межі між солдатом і офіцером.

Саме так зображають війну численні „спогади очевидців“, що відродили жанр воєнних романів, які вийшли в 1927-28 рр.: Валленборн — „Переживання простого солдата“¹, Йогансон „Чотири піхотинці“² (Німеччина), Маннінг — „Ми — рядові“³ (Англія), Федерн — „Записки капітана Латур“⁴ (Німеччина), при чому остання книга відрізняється від решти відсутністю демагогії і „аристократичним“, „рицарським“ підходом до теми.

Ця серія має деякі тематичні варіації: до фронту не тільки можна звикнути, на фронті можна зробити кар'єру — так розповідає в романі „Війна відчиняє двері“ Грілі⁵ (Америка), що показує одного „бадьорого“ робітника, який біжить від труднощів безробіття на фронт, де він досягає чину майора і після війни — міщанського добробуту.

Ця огидна демагогія адресована вже безпосередньо до безробітних мас пролетаріату. Їм цинічно натякають на війну

¹ Wallenborn. „Erlebnisse eines Mannes“.

² Johannssohn. „Die vier von Infanterie“.

³ Manning F. „We are Soldiers“.

⁴ Federn. „Hauptmann Latour“.

⁵ Griley. „The War open the Door“.

як на вихід з їхнього становища. Буржуазія знов згадує маршальську палицю в ранці кожного солдата. Значним художнім явищем серед цієї літератури, яка учить при звичаюватися до війни, є дві книги Ремарка¹, що послідовано розвивають його ідеологію.

В першій книзі „На західному фронті без змін“ реалістичне зображення жахів війни фактично знімається політичною дезорієнтацією автора. Ремарк скорботно заявляє, що німці були кращими солдатами в світі, що їх задавила економічна перевага супротивника — „на одну нашу гармату припадало вісім їхніх, на одну нашу хлібину — вісім їхніх хлібів, на одну нашу консервну банку — вісім їхніх банок“. Вихід з цієї війни невідомий: затягнена нею людина вже не може повернутися до життя з цього фронтового братства, очолюваного батьками-командирами.

Тут Ремарк починає популяризувати ідеї так званого „фронт-соціалізму“. Протести адресуються проти порядку речей, як проти „долі“. І тому що тут же сам Ремарк доводить, що нічим цей порядок не можна змінити, то зрозуміло, що цей ліричний довідник з фронтового побуту, цілком недвозначний у своїй політичній спрямованості, ще більше шкідливий через його високохудожню якість.

Значно слабший, але ідеологічно повніший, другий роман „Шлях назад“ (1930), що показує розбещених і покалічених війною людей в умовах сумнівного миру. З жалем розповідає Ремарк, як червоногвардійці, що зустрічали демобілізованих, намагаються зірвати погони з чесного фронтовика - лейтенанта, який кров'ю заслужив їх. Тільки втручання підлеглих лейтенантові — вони ж і друзі його дитинства — рятують його від цієї образи. „Шлях назад“ починається з розгону груп революційних робітників, що хочуть познайомити здичавілу воєнщину з політичним порядком денним.

Цей порядок денний диференціює групу поверненців: хто йде на бік повсталого пролетаріату, хто — до добровольчого корпусу, який втихомирював робітничі повстання. Правда, ця діяльність не лежить до серця „чесним фронтовикам“, коли вони бачать на перших же вбитих робітниках „знайому до болю сіру форму, принесену з окопів“.

Покалічена молодь в особі „кращих“ своїх представників стріляється, божеволіє, спивається, або в кращому разі анархічно виступає проти заведеного соціального порядку, проти шибєрів, спекулянтів і розбагатілих злодіїв. Новий „шлях до життя“ невідомо де. Роман закінчується сценою військового навчання націоналістичної молоді, проти якого обурено, але безсило протестують герої романа, що залиши-

¹ Remarque E. M. „Im Westen nichts neues“ und „Weg Zurück“.

лись живі. Наслідки цієї безсилості Ремарк відчуває на власній долі.

Ремарк брав на себе сміливість виступати від імени „покоління війни“, що, мовляв, могло б багато зробити, коли б не так втомилось. Ремарк показав трагедію рідних братів Хорста Весселя, „героя“ гітлерівської Німеччини, трагедію, що полягає в їхній дезорієнтації та в їхній ненависті до „миру“, до „тилу“, який не розуміє їхньої трагедії; проте цей хаотичний, дрібнобуржуазний активізм давав резерви фашистським „революціям“—як звались в Європі путчі Муссоліні, Данкова, Гітлера та інших.

Дальший розвиток буржуазної літератури подає більш одверті форми пропаганди нової світової війни.

Війна вже не тільки сумні будні, до яких все ж звикаєш, не тільки захист батьківщини (цей лозунг у підфарбованому вигляді насміляється випустити тільки після приходу до влади націонал-соціалізму), війна—кузня нової країни, вогище нових сил, які народжуються у великій очищувальній катастрофі, щоб змінити соціальний лад, данина дешевій демагогії про усунення „хижацького капіталу“. В такому вигляді трактує війну націонал-соціаліст Шаувеккер (роман „Пробудження нації“¹, 1931 р.), який відкриває, що саме війна дала організаційні та ідеологічні основи націонал-соціалізму, а він—грядущий творець нової Німеччини. Ідеї фронт-соціалізму, згадані Ремарком, тут розвинені повнотою, бо з них створюється ідея націонал-соціалістичної партійної одиниці—„штурмового загону“, утвореного на зразок тих „ударних частин“, що їх ще 1925 року оспівав соціал-фашист, а тепер „нації“ А. Бартель в романі „Костоломня“².

Ці ідеї набирають інтернаціонального розмаху і актуальної орієнтації на „Схід Європи“ в романі Двінгера „Між білим і червоним“³ (1930).

Цей роман, що є продовженням книги того ж автора „Армія за колючим дротом“, показує нам німецьких офіцерів-військовополонених, що стали в 1918-19 рр. в лави колчаківської армії.

Роблячи реверанси перед „образом“ Колчака, оспівуючи космополітичну білогвардійську банду, розвідчий офіцерський загін, що дав притулок і німцям, і латишам, і козакам, і змиравшім Рюриковичам, Двінгер мелодраматично ламає руки: як же можна так принижувати „білу ідею“, як робить це основна маса „несвідомої“ колчаківської армії? Він оспівує її командирів (Каппеля, Пепеляєва), з пошаною говорить і про полоненого червоного командира-робітника; він стри-

¹ Schauwecker. „Aufbruch der Nation“.

² Bartel A. „Die Knochenmühle“.

³ Dwinger E. E. „Zwischen Rot und Weiss“ und „Die Armee hinterm Stacheldraht“.

мано-трагічно описує сцену розстрілу, де німці-офіцери в колчаківських погонах страчують німця-офіцера, командира червоної частини. Але над усім — образ „рицаря без страху й докору“, пруського архангела, пруського лейтенанта Зейдліца, що ідейно бореться проти більшовиків на боці Колчака. В усьому творі — словослов'я цього типа новішого хрестовосця, висловлення zarazом жалю про „цей нещасний російський народ“ і обурення на „чеську сволоту“ — на чехословаків, що справді таки порухувалися з австро-угорським комскладом у концтаборах.

Що перед цими одвертими агітками був Ремарк із своїм виступом проти відомого „пруського вчителя“, агента - вербувальника німецького імперіалізму в школі, з своїм кепкуванням з „старого“, тобто не „фронтового“, передвоєнного офіцерства!

В наслідок цього перший роман Ремарка був заборонений і спалений в 1933 році. Фільм такої ж назви знятий з екрану, а сам Ремарк емігрував. Мимоволі його доля нагадує долю Цергібеля і Гржезінського, що тепер організують поліцію при кантонському уряді.

Ремарк підготовлював атмосферу шукання виходу з сучасності, громлячи наслідки капіталістичної системи, але не причини. Ремарк забирав слово від мільйонів „обдуреної молоді“, „покоління окопів“, що вимагало вождя і теорії. Шаувекер — це наступний етап: і вождь і „теорія“ готові, шлях знайдено, рятуйтеся під знаком свастики. Двінгер розсуває обрії цього шляху, заявляє про світову місію фашизму. Хай всі, хто „між“ білим і червоним, вибирають, хай вони усвідомлять приклад Зейдліца.

І слова про „єдність духу“ з російським офіцерством — не тільки хвастощі, не базікання, коли згадати про існування РОНД, коли згадати про полковника Бермонт-Авалова, який на німецькі гроші виступав у 1918-19 рр., та й тепер формує „прикордонну бригаду“ в Тільзіті.

При всіх зазначених властивостях в усякому разі ці книги не естетизують війну, не намагаються показати її незначним або веселим явищем повсякденності.

Хоч би як вони її розглядали, але війна для них — соціальний чинник, що його вони швидше вважають за краще ідеалізувати, перебільшувати, ніж применшувати.

Проте з'являється в буржуазній літературі і такий особливо огидний напрям, що прагне зробити з війни об'єкт формалістичного вишуку, об'єкт естетизації, об'єкт банального самозакоханого базікання.

Коли перелічені твори безперечно розраховані на більш чи менш широкого читача, то ця моторошнувата парфюмерія — література для гурманів, для середовища, яке нема чого переконувати в бажаності й неминучості наступної війни.

Це справжня література для „зверхніх десятиох тисяч“ в усіма огидними властивостями.

До письменників цього жанру належить насамперед французький поет Монтерлан¹ („Слово про загинулих під Верденом“), що створив небувалий своєю одвертістю гімн французькому імперіалізові, який поклав під Верденом сотні тисяч французьких і німецьких солдатів. „Сюрреалістична“, тобто приблизно футуристична (загальними рисами), поема Монтерлана своєрідно доповнює монументальні фільми про Верден, створені французькою кінематографією саме в 1927-28 рр.

Це Монтерлан, продовжуючи традицію Марінетті, заявив, що у мистецтва три джерела: релігія, спорт і війна.

З цією поезією, де оспівується підготовка фашистських кадрів, безперечно зв'язана серія романів-біографій (улюблений жанр у повоєнній літературі), присвячених життю заслужених наймитів буржуазії. Останнім часом вийшло декілька романів про генерала Жоффра, роман про маршала Фоша, що пропонував 1919 року спільний похід держав Антанти проти Радянської Росії, роман про генерала Ліоте — повчальні історії ініціативних службістів, людей-диктаторів, які наказували „мільйонам двоногих тварин“ помиратись на славу й користь Франції, Ставільських і К⁰.

Нарешті, Жіроду в своїх творах — „Сюзанна і Тихий океан“, „Белла“² — весь час приладжує епізодичну воєнну тематику, приправляє скандальними й пікантними розповідями про життя французького „світу“, при чому гнилий естетизм тут всюди переплітається з цинічними розмірковуваннями про війну.

Традиційна красуня-буржуазка, що прожила „Робінзоном“ всі роки війни на відлюдному острові, потішається трупами матросів, загнаних припливом з місця недалекого морського бою (певно, автор має на увазі бій біля Фалкландських островів — „Сюзанна і Тихий океан“). Молодий аристократ, що захворів на люес, іде добровільно на фронт, щоб розвіяти свою депресію в бойовій обстанові („Белла“).

Близько до цієї групи, але зв'язуючи її з ремаркістами, — стоїть роман Ольдінгтона „Смерть героя“³.

Головна дійова особа цього роману — художник Вінтерборн — тікає на фронт від уславленого буржуазного життя, такого для нього порожнього, що навіть війна здається йому привабливою зміною місця й обстанови.

Витончений егоїст, художник-індивідуаліст Вінтерборн раптом дивується, що він самотній. Тільки фронт дає йому тимчасове забуття — і тут починається декламація в стилі

¹ Monterlan. „Les obsèques glorieux“.

² Giraudoux Jean. „Suzanne et le Pacifique“, „Bella“.

³ Aldington. „The Death of Heroe“.

того ж таки „фронт-соціалізму“: „дружба між солдатами була справжнім, прекрасним, єдиним зв'язком“.

Війну зображено з усіма лясними деталями воєнного роману, але не без замилювання „героєм“.

Проте фронт не доводить Вінтерборнові цінності життя, а відпустка в тил переконує його в неможливості повороту до передвоєнного буття. Вінтерборн вважає за краще вмерти „смертю героя“, навмисне кинувшись під кулі німецьких частин, що відступали.

Цікаво, що і „Смерть героя“ і „На західному фронті без змін“ розправляються з своїми дієвими особами в найнесподіваніший момент, наприкінці війни, після того, як найнебезпечніші ситуації закінчилися для них щасливо. В цьому виявляється дрібнобуржуазна віра у „випадок“—закон життя, віра, канонізована Шпенглером як „фаустичний світогляд“.

І для Ремарка і для Ольдінгтона питання війни зв'язані з питанням про якусь туманну реорганізацію суспільства. Хтось за „все це“ мусить розплатитись, а хтось має прийти й переробити світ „по-новому“, не можна так жити, як жили до війни.

Та коли Ремарк у своїй критиці стриманий, то Ольдінгтон скеровує свій „роман-джаз“ (така назва) головню проти буржуазного англійського суспільства, особливо гостро обговорюючи... статеве питання, трактоване за Фрейдом.

Виступи Ремарка та істерична критика Ольдінгтона своєю непослідовністю й хаотичністю наочно показує роль дрібнобуржуазного художника, обмеженого умовами буржуазного загнилого суспільства, але неспроможного вирватися з них, навіть, скажімо прямо, такого, що не в силах відмовитись від них.

Ось така злива художньої літератури, присвяченої війні, яка іде в основному річищем, знайомим нам з воєнної шумихи 1914 р.

Не такий помітний розвиток роману-фантазії про майбутню війну, але цей жанр набуває особливої актуальності з 1932 р.

Суб'єктивно чи об'єктивно допомагаючи буржуазії, оспівуючи або проклинаючи війну, ці твори зводилися в своїх рокованих ремінісценціях до одного висновку—воювати доведеться. Одні письменники „знають“, з ким доведеться воювати, і недвозначно кивають на „червоний імперіалізм“; інші удають, що знають, маючи на увазі, кінець-кінцем, те ж саме, що й перші; нарешті, є й такі, для яких однаково, з ким воювати. Якщо доведеться, треба бути готовими. В цій трагічній плутанині реваншизму, завоювальних планів, ніцшеанських ідей, що скеровується проти Радянського Союзу, виробляється й новий тип героя. Від ідеї „фронт-соціалізм“ один крок до цинічної ідеї наймита-ландскнехта, кондотьєра XX століття,

до ідеології наймита, якому буржуазія платить місцем у житті. Соціальна практика залишків російської білогвардійщини, яка служить після 1920 року Чжан-Цзо-Лінові, Цанкову, Ахмед-Зогу, Японії, капіталові Антанти в Африці й Китаї, — ось здійснене прийдешнє багатьох покищо літературних героїв буржуазного Заходу.

Поволі з бардів спорту, оспівувачів генералітету, дрібно-буржуазних істериків виховується кістяк тієї майбутньої армії професіоналів-убивць, про яку мріють Фуллер, Зольдан і Секст, яку пророкує Шпенглер.

* * *

Останні роки демонструють дальший розвиток того ж комплексу ідей.

Тільки все нахабніше та одвертіше виступають прагнення хазяїв буржуазної літератури, втілені в творчість продажних ремісників або істеричних естетів: все ясніш стає спрямованість такої літератури.

Підготовляючи й запроваджуючи гітлерівський режим, фашистська німецька література втрачає останні зв'язки з власно художнім специфікумом твору і стає чимраз одвертішим рупором різних „теоретиків“ фашизму.

Роман Е. фон Саломона¹ („Кадети“) виспівує привілеювану військову школу: поруч з демагогічною критикою окремих представників старого німецького офіцерства розгортається ідилічна ідеалізація військової молоді, самовідданих кадрів, захоплених монархічно-патріотичними настроями.

Той же Саломон і Броннен² („Вигнані“, „Місто“, „Горішня Сілезія“) — показують і призначення офіцерської касты, вихованої на гроші буржуазної держави: вона поповнює в 1918 — 1922 рр. контрреволюційні загони прибалтійських держав, вона веде авантюриницьку партизанську боротьбу з Польщею.

Вихвалання „малих форм“ війни, де „людина стереже людину з чесною зброєю в руках“, не користуючись військовою технікою, „яка вбиває героїство“, об'єднує тенденції романів Саломона та Броннена з романами Боймельбурга³ („Солдат 1917 р.“, „Загін Бозенмюллера“).

Боймельбург, представник так званої „неонаціоналістської“ школи, засуджує „матеріальну війну“, якій бракує героїчності: він мріє про лінійну стратегію фрідріхівських часів, про хрестоматичну героїку, на якій виховувалось покоління, що перенесло війну 1914—18 рр.

Ці тенденції засудити масову матеріальну війну ясні для

¹ Salomon E. „Kadette“, „Die Stadt“, „Die Ausgejagten“.

² Bronnen A. „Ober-Schlesien“.

³ Beumelburg. „Der Soldat von 1917“, „Abteilung Bosenmüller“.

1932 р., коли писано книжки Боймельбурга: тоді ще німецька вояччина не мала таких виробничих можливостей для потужного озброєння своєї армії найновішою технікою.

Твір Г. Геннінга „Капітан“¹ вже не протестує проти „матеріальної війни“, оспівує вже не стільки офіцерські загопи, скільки постать офіцера-вождя, обожуваного своїми підлеглими: основу догму створення фашистської армії.

А поруч із цим все виходять набридлі твори, які продовжують привчати читачів до буднів війни, вводити їх у війну як у життєву звичку. Юнгер² („Вогонь та кров“, „Бій, як емоція“, „В сталевому урагані“), Гайнц Г.³ („Динаміт“, „Нація стає до справи“), вищезгаданий Шаувекер Г.⁴ („Вогняний путь“, „Німці одні“).

Не відстає від Німеччини й Італія. Тільки за лютий—березень 1935 р. маємо дві нові військові п'єси, виставлені фашистським студентським театром: драма Стефано й Черно „Військова нарада“⁵, про шпигунство у французьких тилах під час війни 1914—18 рр., та типовий зразок „окопної естетики“—„Траншеї“ Чекареллі⁶. За ці ж місяці велику увагу читачів притяг роман Бальдіні „Офіцерські жінки“⁷, який виспівує побут італійського офіцерства і підносить не дуже привабливі для середнього офіцерства перспективи колоніальної служби.

Але всі ці романи відступають перед далішим розвитком жанру, вже відомого в військовій літературі,—перед романом про війну проти СРСР. Ці романи аналізують можливі перспективи коаліційного нападу на СРСР, і цікаво, що тут ми зустрічаємося з мріями певної частини німецького фашизму про франко-німецьку угоду проти СРСР.

Роман Спонтена „Батьківщина“⁸ виспівує окупантський похід німецької армії на територію України; дарма, що автор примушений визнати поразку—він примушує своїх героїв вигукувати зухвалі гасла.

В романі відомого німецького фашиста-офіцера капітана Мойцішевича „Кайдани впали“⁹ (німецько-французький роман) на франко-німецькому банкеті виголошують такі промови: „Чи можете ви сказати, панове французи, що вам буде байдуже, коли Німеччина з'єднається з Радянською Росією в єдине ціле під владою комуністичного деспотизму?“.

¹ Henning G. H. „Der Hauptmann“.

² Junger. „Blut und Feuer“, „Schlacht, als Erlebnis“, „Im Stahlsturm“.

³ Heinz. „Dynamit“, „Volk kommt an die Sache“.

⁴ Schauwecker. „Feuersweg“, „Wer Deutschen sind allein“.

⁵ Stefano-Cerno. „Consiglio della guerra“.

⁶ Cecarelli. „Le trincere“.

⁷ Baldini. „Le mogli degli ufficiali“.

⁸ Sponten. „Heimat“.

⁹ Mojzysewitsch. „Es fallen die Ketten“.

Гасло Мойцішевича — створення спільного фронту проти СРСР — ще одвертіш підтримує Александер у романі: „Бій над Берліном“¹, показуючи майбутній напад рядянської авіації на Берлін і створення блоку з Англії, Німеччини, Італії і Франції, скерованного проти СРСР. „Німеччина, — запевняє Александер, — врятує культуру“.

Що можна сказати про цю „істину“, проголошену на фоні палаючих бібліотек та дротяних загорож концтаборів?

Не так жваво, але все ж таки з співчуттям, підтримує ці ідеї французька фашистська література.

У романі „Нічний сполох“ письменник Престр² галасує про майбутню війну між Францією і Німеччиною: вони виснажаться, а саме тут піднесеться хвиля переможної пролетарської революції, проти якої треба, за Престром, боротися спільно. М-м Жорж під красивим псевдонімом Езей у творі „Врятує матір“³ подає цікаву картину майбутньої перемоги світового більшовизму й колективізму: хоч вона й губить її католицьким запалом нової Жанни д'Арк, але характерно, що такі думки просякають усе частіш буржуазну літературу. Абат Леклерк слушно підготовлює до потреб майбутньої війни цікаву розвідку на тему „Католицька мораль та воєнна служба“⁴.

Але що значить цей сентиментально-хижий союз німецьких Мальбруків, французьких дам і попів поруч із тверезим, „діловим“, можна сказати, характером антирадянської японської літератури?

За останні роки маємо низку японських романів про війну, „з певною державою на західних кордонах Манчжурії“ (роман Тані), про переможну війну на Тихому океані (Фукунага, Наокі).

Цілі воєнні хрестоматії з кореспонденцій розповсюджуються серед читачів: „Оповідання про воєнні дії в Китаї та північній Манчжурії, схвалені військовим міністерством“ (складені низкою воєнних кореспондентів), „Оповідання з передових позицій“ — капітана артилерії Китагава, „Американський флот“ — Хіроta Сінсаку.

Особливу увагу привертає шпигунська тематика: Сакураї — „Нотатки про таємні дії в розположенні ворога“, та Накадзіма — „Оповідання про шпигунську війну в цілому світі“.

Ці серії антирадянських романів своєю суттю викривають дійсне спрямування всіх літературних фактів, зазначених у вищенаведеному розділі.

¹ Alexander. „Schlacht über Berlin“.

² Prestre. „Tocsin dans la nuit“.

³ M-me George. „Une mère qui évade“.

⁴ Leclercque. „Morale catholique et devoirs militaires“.

Чиї ж голоси підносяться в цьому різноманітному концерті проти закликів до війни, проти пасивної істерики майбутнього комскладу буржуазних армій?

В серпні 1931 року „Роте Фане“ надрукувала статтю про Роллана, Драйзера й Шоу. Відзначаючи їхню особливу позицію у відношенні до капіталістичного світу, що перебував тоді в найскрутнішій смузі кризи, пролетарський письменник Біха сказав про цих трьох письменників: „Ми вітаємо цих союзників, що вже служили маяками цілому поколінню письменників. І на широкому шляху розвитку ці старі бійці йдуть попереду й допомагають здемасковувати ідеали буржуазії“.

Ці три найбільші майстри, а особливо Роллан, мужньо виступали проти цькування Радянського Союзу, яке дедалі посилювалось, викривали справжній характер „конференцій роззброєння“ й Ліги націй, виявляли справжню суть готувань буржуазії до війни.

Що ж дало Ролланові певність в правдивості його позиції, що допомогло цьому ветеранові європейської літератури стати вище за своїх численних колег і, так би мовити, політично прозріти? Чому перед війною 1914—18 рр. він був здатний в кращому випадку тільки на пацифістські патетичні заклики?

Тільки наявність пролетарської держави, що успішно розвивається, тільки ознайомлення з метою, розмахом і характером радянського будівництва, тільки обізнаність з теорією й практикою комуністичної партії, яка веде шосту частину світу до безкласового суспільства, могли дати Ролланові могутню ідеологічну основу для виступів.

Крах культури капіталістичної й творчі начала культури соціалізму — ось що стало антитезою, з якої вирости промови Шоу, листи Драйзера, статті Роллана, його приїзд до СРСР.

Тоді як продажні „ідеологи“ газетних концернів і сумнівні „вожді“ трісучою демагогією намагалися заховати або переробити становище капіталістичних країн перед все зростаючими багатомільйонними кадрами безробітних, ці майстри мужньо піднесли свій голос на захист загальнопролетарської батьківщини, яка є єдиною країною, де можливий дальший розвиток людства.

Саме в зв'язку з цими особливостями трактованих років, в зв'язку з загальною кризою капіталізму й упевненим зростанням революційного руху слід розглядати письменників, що прагнуть або намагаються стати на платформу пролетаріату, письменників, що йдуть вчитися, жити й боротися до трудящих. Це найскладніше питання повільного революціонування тієї частини дрібної буржуазії, що відірвалася від

дискредитованих марнотратів, які йдуть ва - банк — фашизм! — хазяїв.

Не враз звільняється такий письменник від дрібнобуржуазного різноманітного баласту, не враз засвоює він залізу, часто лякаючи дрібного буржуа, логіку історії.

Тут надзвичайно потрібна суспільність, що обговорює, товариська критика, єдність, робота, значною мірою пророблена пролетарською періодичною літературою в капіталістичних країнах, а в СРСР об'єднана МОРІП'ом та його журналом „Інтернаціональная література“. Анкети, обговорення, обмін листами, подорож революційних письменників до СРСР, нарешті, конгрес захисту культури в Парижі 1935 р., — об'єднують письменників з антиімперіалістськими, антифашистськими настроями, які виступають проти європейської гонитви озброєнь, викривають плани імперіалізму, відверто проголошують свої симпатії до Радянського Союзу, як до єдиної запоруки миру.

Назвемо Дос-Пассоса, що в „Хроніці 1919 р.“¹ намагається показати розклад і тилу і армії Антанти в 1917-18 рр., — повісті, які доповнюють англо-американські фільми про війну — „Ціна слави“ і „Велика війна“ (першу заборонену за „розбещуючі плітки“ про британську армію на континенті).

Назвемо так само Глезера² (Німеччина), що в романах „Покоління 1902 р.“, „Мир“ розгортає послідовну картину німецької провінції в роки війни й революційного піднесення.

Кінець імперіалістичної війни для Глезера — тільки початок нової війни, війни громадянської. Хоч спартаківське повстання, змальоване в романі „Мир“, придушено, але роман закінчується під вражінням безперечної моральної перемоги солдатів і робітників, що зазнали тимчасової поразки.

Далеко не такий цілеспрямований роман Врінга „Солдат Зурен“³ має тенденцію викрити класовий характер буржуазних армій та війни 1914-18 рр. Проте, роман Врінга наповнений дрібнобуржуазним розпачем перед муштрою, казармою, які спричиняються до довгої пасивної депресії в героя, що пізніше переходить у спалах хаотичного обурення.

Ця ж тенденція, але в незрівняно серйознішій обробці, є основною думкою роману комуніста Л. Ренна (Німеччина), колишнього гвардійця, а потім армійського і поліційного офіцера. Він в романі „Війна“⁴ показує взаємини комскладу й рядових буржуазно-юнкерської армії в умовах імперіалістичної війни, що затяглася, безглуздість якої поступово стає ясною не тільки для робітників і селян в солдатській формі, але

¹ Dos - Passos. „The Chronique of 1919“.

² Gläser. „Geboren 1902“, „Friede“.

³ Von - der - Vring. „Soldat Suhren“.

⁴ Renn L. „Der Krieg“.

й для значної частини дезорієнтованого офіцерства, яке сприймає цю безглуздість як трагедію.

Нарешті, роман Плів'є¹ „Кулі німецького імператора“ показує німецький флот в дні війни 1914-18 рр., змальовує цю гордість німецького імперіалізму, що стала вогнищем революційного руху серед озброєних сил Німеччини. Підготовка Кільського повстання (1917 р.) зірвана, винні розстріляні або передані на неминучу смерть у команди німецьких суден, які ведуть партизанську війну під чужими прапорами. Проте Плів'є показує торжество ідей розстріляних в книзі „Імператор пішов“.

Ці твори, класовий характер яких цілком зрозумілий в зв'язку з словами тов. Сталіна про поляризацію дрібної буржуазії в роки кризи, були вказані як ростуще явище вже на харківському з'їзді Міжнародного бюро революційної літератури восени 1930 р., де питання про методи літературної підготовки до війни проти СРСР обговорювалось досить всебічно. Антивоєнні настрої Паризького конгресу були наслідком цієї поляризації.

Ніби ілюстрацією до цих подій був процес лейтенанта рейхсверу Шеррінгера, заарештованого за націонал-соціалістичну пропаганду в армії. Він в тюрмі, під впливом розмов з в'язнями, членами КПН, пристав на комуністичні переконання.

Крім цієї літературної продукції, що різною мірою і різними напрямками виступала проти воєнної пропаганди, прагнула викрити мету наступної війни через викриття характеру минулої, ми повинні відзначити літературу пролетарську, яка трактує і минулу імперіалістичну війну, і проблеми наступної війни з позицій революційної теорії пролетаріату. Вихід з імперіалістичної війни не в мирі, а в громадянській війні — ось гасло, яке об'єднує ці твори.

Саме так трактує імперіалістичну війну Белла Іллеш в романі „Тісса палає“.

Для нього угорська революція — прямий політичний висновок з жорстокої школи імперіалістичної війни, через яку його герої приходять до усвідомлення задач пролетаріату. Приблизно до цього висновку приходять після краху своїх соціал-демократичних ідеалів герої роману Шаррера („Без батьківщини“). Втім, цей роман, оцінюючи характер війни взагалі з ленінських позицій, змальовує виступ німецького пролетаріату в рокових тонах, як випадковий, незв'язаний й безперспективний спалах протесту проти світу, що породжує війну.

Громадянська війна в Німеччині — Угорщині, взагалі кажучи, є поширена тема в пролетарській літературі капіталістичних

¹ Plivier Th. „Kulis des deutschen kaisers“ und „Der kaiser geht fort die Generale bleiben“.

країн. Ми не можемо спинитися на ній докладніше, проте відзначимо роман Мархвіца „Штурм Ессена“¹, що широко змальовує боротьбу німецької Червоної армії з „носкітами“, і автобіографічну повість Турека „Молодий пролетар розповідає“². Ця повість стоїть окремо в німецькій пролетарській літературі, бо її автор згадує про свою участь в громадянській війні в несерйозних тонах молодничого бажання пригод.

Окремо слід відзначити велетенську роботу пролетарської антивоенної поезії. Такі поети, як Мадарас, Гідаш, Сяо, Вайнерт, Вайскопф, дали блискучі приклади антивоенного матеріалу, викривають суть мілітаристичних намірів буржуазії, змальовують перспективи підготовки війни в СРСР.

Найбільшу увагу антивоенній тематиці віддав Й. Бехер³.

Автор багатьох антимілітаристичних творів у минулому („Банкір на полі бою“ — 1926 р., „Єдино справедлива війна“ — 1926 р., „Труп на троні“ — 1925 р.), він і в ці роки відгукується на воєнну агітацію окремими віршами („Балада про гранати“) та цілими сторінками з монументальної поеми „Великий план“, змальовуючи, з одного боку, будівництво соціалізму, а з другого — прагнення контрреволюційних елементів всередині й зовні СРСР зірвати це будівництво воєнною провокацією.

Отже, коли представники буржуазної літератури бачать в країні рад небезпеку, яка набирає все реальніших форм, то письменники, що борються проти капіталістичного ладу, бачать в ній єдину гарантію миру і опору світового пролетаріату, єдину надію дальшого культурного розвитку людства.

В своїх країнах вони, природно, не могли розгорнути масової антивоенної роботи, хоч в цьому напрямі зробили дуже й дуже багато. В своїх країнах вони часто ставали об'єктами цькування й державного переслідування, надовго сідали в тюрми.

Щождо радянської преси, преси Міжнародного бюро революційної літератури, його журналу і видань радянських видавництв, то вони є фокус, що вбирає і вбирає всю цю величезну діяльність в єдине політичне ціле.

* * *

Не доводиться говорити про форми і методи підготовки нової війни. Радянська преса до дрібниць викриває всі махінації міжнародної буржуазії. В час готування нової світової війни і інтервенції проти Радянського Союзу буржуазна літе-

¹ Marchwitza. „Sturm auf Essen“.

² Tureck D. „Ein Proletjunge erzählt“.

³ Becher R. Johannes „Der Bankier reitet durch das Schlachtfeld“, „Lewizit oder der einzig gerechte Krieg“, „Der Leichnam auf dem Thron“, „Der grosse Plan“.

ратура відіграє виключну роль. Одне з найвідповідальніших завдань радянських письменників — виконати вказівку В. І. Леніна: „Показати народові таємницю, в якій народжується війна“.

„В капіталістичних країнах провадиться гарячкове готування до нової війни, до нового переділу світу і сфер впливу ...

СРСР продовжує систематичну вперту боротьбу проти загрози війни, за мир...“

І якщо імперіалісти „спробують напасти на нашу країну, — зазнають нищівного відпору, щоб в майбутньому неповадно було їм совати своє свиняче рило в наш радянський город“ (Сталін).

Показати загрозу війни, показати сталеву, монолітну міць Радянського Союзу, показати революційний рух в країнах капіталу та в колоніях — такі завдання радянських письменників у зв'язку з двадцять першою річницею від початку імперіалістичної війни.

Пролетаріат всесвіту вирощує своїх письменників; їхні твори разом з творами письменників Радянського Союзу будуть могутньою зброєю для остаточної поразки капіталізму.